

1947 Yılında Hac İbadeti ve Türk Basınında Yansımaları

Ömer Faruk Kırmıt

0000-0003-1219-2647

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi, T.C. Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye
ror.org/05mskc574
omer.kirmit@hbv.edu.tr

Öz

İslam dininin beş temel ibadetinden biri de maddi ve fiziksel gücü yeten Müslümanların hac ibadetini yerine getirmesidir. Müslümanlar, haccın farz kıldığı ilk dönemden itibaren bu ibadeti yerine getirmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çeyreğinde, devletin hac organizasyonuna doğrudan müdahil olmadığı görülmektedir. Bunun başlıca sebeplerinden biri, hac yollarının güvenli olmamasıydı. Arap dünyasında siyasi istikrarın sağlanamaması, kabileler arasındaki çatışmaların sürekliliği ve sömürgeci devletlerin bölgedeki askeri faaliyetleri hac yolculuğunu ciddi riskler barındıran bir süreç hâline getirmiştir. Cumhuriyet döneminde de benzer güvenlik sorunları devam etmiş, buna ek olarak devletin hac yolculuğu yapacak kişilere döviz sağlayamaması resmi organizasyonların yapılamamasına neden olmuştur. Bu nedenle hac ibadetini yerine getirmek isteyenler, çoğu zaman pasaport almadan, kaçak yollarla veya farklı ülkeler üzerinden Mekke'ye ulaşmaya çalışmışlardır. II. Dünya Savaşı'nın ardından çok partili siyasi hayata geçişle birlikte, muhafazakâr kesim hükümet üzerinde baskı kurarak hac ibadetine resmi izin verilmesini ve gerekli düzenlemelerin yapılmasını talep etmiştir. Bunun sonucunda 1947 yılında devlet, hac yolculuğu yapmak isteyenlere pasaport verilmesini sağlamış ve döviz temini konusunda kolaylıklar getirmiştir. Ancak hac mevsiminde ortaya çıkan kolera salgını, hem hükümet yetkililerini hem de hac yolculuğuna çıkan vatandaşları çeşitli zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. Türk basını, başlangıçta hac konusuna büyük bir ilgi göstermemiştir. Ancak kolera salgınının patlak vermesi ve hacıların yurda dönüş sürecinde yaşanan sıkıntılar, gazetelerin dikkatini çekmiştir. Özellikle Akşam ve Cumhuriyet gazeteleri, hac yolculuğuyla ilgili gelişmeleri en detaylı şekilde aktaran yayın organları olmuştur. Hacıların dönüş süreci, karantina uygulamaları ve yolculuk esnasında yaşananlar bu gazetelerde ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmada, 1947 yılı hac organizasyonu Türk basınında nasıl ele alındığı bağlamında incelenecektir. Hac ibadetinin öncesinde ve sonrasında yaşanan gelişmeler, dönemin gazetelerinin haberleri temel alınarak değerlendirilecektir. Çalışmada arşiv belgeleri, dönemin basın materyalleri, telif ve tetkik eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Siyasi Tarih; Tek Parti; Atatürk; İsmet İnönü; 1947 Haccı

Öne Çıkanlar

- 1947 yılında hacca resmi olarak izin verilmesi, öncesi ve sonrasında yaşanan gelişmelerin incelendiği kapsamlı bir araştırmayı içermektedir.
- Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ve Cumhuriyetin ilk çeyrek asrında niçin hac yapılamadığı gibi konuları detaylandırmaktadır.
- 1947 yılında hac izni verilince yaşanan gelişmeler, Türk Hacıların hac gidiş gelişinde yaşanan olaylar ve kolera salgınının hac üzerindeki etkilerinin Türk basınına nasıl yansdığı araştırılmaktadır.
- 1947 yılı haccının, bilhassa kolera salgınından dolayı, hacılar açısından oldukça meşakkatli geçtiğini ortaya koymaktadır.

Atıf Bilgisi

Kırmit, Ömer Faruk. "1947 Yılında Hac İbadeti ve Türk Basınında Yansımaları". *Eskiyeni* 56 (Mart 2025), 125-154. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1565842>

Makale Bilgileri

<i>Geliş Tarihi</i>	12 Ekim 2024
<i>Kabul Tarihi</i>	13 Şubat 2025
<i>Yayın Tarihi</i>	25 Mart 2025
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	16 Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Hajj in 1947 and Its's Reflections in the Turkish Press

Ömer Faruk Kırmit

0000-0003-1219-2647

Ankara Hacı Bayram Veli University, Polatlı Faculty of Science and Letters, Department of History Of Turkish Republic, Türkiye
ror.org/05mskc574
omer.kirmit@hbv.edu.tr

Abstract

One of the five basic acts of worships in Islam is the fulfilment of the hajj by Muslims who are physically and financially able. Muslims have been performing act of this worship since the first period when pilgrimage was made obligatory. However during the last years of the Ottoman Empire and the first quarter of the Republic of Turkey, the state was not directly involved in the organisation of pilgrimage. One of the main reasons for this was that the pilgrimage routes were not safe. The lack of political stability in the Arab world, the persistence of tribal conflicts and the military activities of colonial states in the region made the pilgrimage a process fraught with serious risks. Similar security problems persisted during the republican period, and the inability of the state to provide foreign currency for those who wished to make the pilgrimage meant that official organisations could not take place. As result, those who wanted to make the pilgrimage often tried to reach Mecca illegally or through various countries without obtaining a passport. With the transition to multi-party political life after the Second World War, the conservative sector put pressure on the government to officially authorise the pilgrimage and make the necessary arrangements be made. As a result, in 1947, the state provided passports to those who wished to make the pilgrimage and facilitated the provision of foreign currency. However, the cholera epidemic that broke out during the pilgrimage season created difficulties for both government officials and pilgrim. Initially, the Turkish press showed a little interest in the pilgrimage. However, the outbreak of the cholera epidemic and the difficulties experienced by on their return home attracted attention of the newspapers. The Akşam and Cumhuriyet newspapers, in particular, gave the most detailed coverage of the developments surrounding the pilgrimage. The return process of the pilgrims, the quarantine practices and events during the journey were covered in detail in these newspapers. This study examines, the organisation of the 1947 pilgrimage in the context of how it was reported in the Turkish press. The developments before and after the pilgrimage will be evaluated on the basis on the news in the newspapers of the time. Archival documents, press materials of the period, copyrighted and analysed works have been used in the study.

Keywords

Political History; Single Party; Atatürk; İsmet İnönü; 1947 Hajj

Highlights

- The official approval of the Hajj in 1947 includes a comprehensive study that examines the developments before and after are examined.
- It explains the reasons why Hajj could not be performed during the last years of the Ottoman Empire and the first quarter century of the Republic.
- It examines the developments that took place when the hajj was permitted in 1947, the events that took place during the hajj of Turkish pilgrims and how the effects of the cholera epidemic on the hajj were reflected in the Turkish press are investigated.
- It reveals that the 1947 Hajj was quite arduous for the pilgrims, especially because of the cholera epidemic.

Citation

Kırmit, Ömer Faruk. "Hajj in 1947 and Its's Reflections in the Turkish Press". *Eskiyeni* 56 (March 2025), 125-154. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1565842>

Article Information

<i>Date of submission</i>	12 November 2024
<i>Date of acceptance</i>	13 February 2025
<i>Date of publication</i>	25 March 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	16 Peace, Justice and Strong Institutions
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

İslam Dininin beş şartından birisi de Hac yapmaktır. Hac kelimesi: Arapça'da "gitmek, yönelmek, ziyaret etmek" anlamlarına gelmektedir. Fıkıh terimi olarak ise imkanı ve durumu uygun olan her Müslümanın, belirli zaman dilimi içinde Kabe'yi, Arafat'ı, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret ederek, belli bazı dini görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade etmektedir. Bu ibadeti yerine getiren kişilere Türkçe'de hacı denilmektedir.¹

Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır Seferi'nden sonra kutsal toprakların bulunduğu Hicaz bölgesini de fethetmiş ve bu bölgeyi asırlarca elinde bulundurarak, bütün Müslümanların hem Hac hem de Umre yapabilmesi için gerekli tedbirleri almıştır. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş ve İtilaf Devletleri'yle 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmiştir. Osmanlı antlaşmanın 16. maddesine göre "Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de, Kilikya'da, Irak'ta bulunan kuvvetlerin en yakın itilaf kumandanı veya Arap mümessiline"² teslim edilmesini kabul etmiş, kutsal toprakların da içinde bulunduğu Hicaz'dan çekilmiştir.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı yıllarında Hac yaptırılmasında sıkıntılar yaşamıştır. Mekke Şerifi Hüseyin'in, Osmanlı'ya karşı savaşıması Haccın ve Hac yollarının tehlikeye girmesine neden olmuştur. Osmanlı, asırlardan beri her sene Hac mevsiminde kutsal topraklara gönderdiği Surre Alayı'nı, en son demiryoluyla 1916 tarihinde Medine'ye kadar gönderebilmiştir. Yine aynı yolla sonraki tarihlerde Surre Alayı gönderilmesine tevessül edilse de 1917 ve 1918 tarihlerinde en son Şam'a kadar gidilebilmiştir.³ Nitekim Hicaz her ne kadar Mondros Ateşkes Antlaşması'yla Osmanlı'nın elinden çıksa da son Surre Alayı 1916'da gitmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı'nın bölgede gücü iyice zayıflamış ve hac yolu güzergahı tehlike altına girmiştir. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. 1916-1923 arası ferdi girişimler haricinde Hac meselesi organize edilememiştir.

1923'ten 1946'ya kadar olan, çeyrek asra yakın bu 23 yıllık süre zarfında, tıpkı Osmanlı'nın son yıllarında olduğu gibi, devlet eliyle bir hac organizasyonunun gerçekleştirilemediği bilinmektedir. Bunun çeşitli nedenleri olmuştur. İlkın Mekke-Medine'yi içerisinde bulunduran Hicaz bölgesinin ve hac güzergahının, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi sonrasında, burada can ve mal güvenliğinin olmaması gelmektedir. Daha sonra ise en başta kolera hastalığı olmak üzere, salgın hastalıklardan dolayı Hac seyahatine çıkılamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik şartlar nedeniyle uzun yıllar Hac seyahati yapılamamış ve bu yıllarda hacca gidenlerin sayısı oldukça az olmuştur. Bunun dışında hükümetlerin din politikalarına bakışı da Haccın yapılamamasının nedenleri arasındadır.⁴

¹ Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/382.

² Nihat Erım, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1953), 1/522.

³ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1983), 14/24.

⁴ Mehmet Bayyigit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 47.

Hac seyahati bu güzergâh üzerinde bulunan ve bedevi olarak ifade edilen Arap kabileleri, bölgenin coğrafi konumunu çok iyi bilmekteydiler. Hacca gitmek için tek yol olan bu güzergahı kullanan kişiler her ne kadar sıkı güvenlik tedbirleri alsalar da çoğu zaman bedevi Arap kabilelerinin saldırılarına uğramışlardır. Bu saldırılarda hacılar can ve mal kaybına maruz kalmışlardır.⁵ Tüm bu olumsuzluklar haccın farziyetinin ifası için “güvenlik” şartının önemini ortaya koymaktadır.⁶ Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında da bu yolların çok ehemmiyetli olmadığı söylenebilir.

Bunun dışında hem hac yolu güzergahında bulunan siyasi birliğini sağlayamayan Arapların hem birbiriyle mücadele ediyor olması hem de oralarda faal bulunan sömürgeci devletlerin faaliyetleri tehlike arz ediyordu. Türkiye, 3 Mart 1924'te Halifeliği kaldırınca, Şerif Hüseyin Hicaz'da kendisini halife ilan etmiştir. O, İngilizleri saf dışı bırakarak bütün Arapları bir araya getirmek düşüncesindeydi. İngilizler ise Arapların birbiriyle birleşmesi şöyle dursun düşman olarak kalması ve kendi nüfuzunun orada devam etmesini istemekteydi. İngilizler, Suud'un oğluna bir mektup yazmış ve ondan Kral Hüseyin'i Hicaz'dan kovmasını istemiştir. Hüseyin de buna karşın Necd halkının Hacca gelmelerini önleyerek cevap vermiş ve sonuçta İbni Suud'la olan ilişkiler gerginleşmiştir.⁷ Cumhuriyetin ilk çeyreğinde Türkiye'nin hac yolu güzergahında bu tür olayların yaşanması, güvenlik sorununu hac ibadetine engel olan başlıca etkenlerden biri haline getirmiştir.

Türkiye, 3 Mart 1924 tarihinde Halifeliği kaldırdığında, Arap dünyasında birçok lider kendisini halife olarak ilan etmiştir. Bunlardan birisi de Kral Hasan'dır. Fakat *Mısır ahalisi onun hilafetini kabul etmemiş, camilerde özellikle Camiu'l-Ezher'de Abdülmecid Efendi*⁸ namına hutbe okutmuştur. Ayrıca, Kahire'de Müslümanların katıldığı büyük bir konferans düzenlenmiş ve bu konferansta hilafet meselesinin ele alınacağı, Kral Fuad'ın halife olması yönünde bir eğilimin bulunduğu görülmüştür.⁹ Arapların kendi aralarındaki mücadeleleri ve coğrafyada siyasi istikrarın olmaması, hem hacca gidecek kişileri hem de Müslüman ülkeleri etkilemiştir. Cumhuriyetin ilk yılında 17 Nisan 1924 tarihli bir belgede bu durum açıkça görülür. Belgede, Kral Hasan'ın memleketinde can ve mal güvenliğinin

⁵ Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 154.

⁶ Ahmet Hamdi Yıldırım, “Haccın Şartları Bağlamında Hac Kotasının Değerlendirilmesi”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2023), 717.

⁷ Abbas Karaağaçlı, “Suudi Arabistan'da Selman Bin Abdülaziz'in Sivil Darbesi ve Etkileri”, *15-16 Aralık 2016 Uluslararası Demokrasi Sempozyumu Darbeler ve Tepkiler*, ed. Betül Karagöz Yerdelen vd. (Giresun: Divan Kitap, 2016), 28.

⁸ Abdülmecid Efendi, 1868'de İstanbul'da Sultan Abdülaziz'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Sultan Vahdettin'den sonra TBMM tarafından 19 Kasım 1922 günü halife seçilmiştir. 1922-1924 yılları arasında halifelik yapmış ve son Osmanlı halifesi olarak anılmıştır. TBMM, 3 Mart 1924'te halifeliği kaldırmış ve Osmanlı hanedanının da yurt dışına çıkarılmasını kabul etmiştir. Abdülmecid Efendi, önce İsviçre'ye sonra Londra'ya oradan da Paris'e geçmiştir. Paris'te 1944 yılında vefat etmiştir. Cevdet Küçük, “Abdülmecid Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/263-264.

⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi. HR.İM.-23-78.

olmadığının halka tebliği ve buna rağmen hacca gitmek isteyenlere de pasaport verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁰

Gazi Mustafa Kemal, 1927 yılı hacı için Cidde'de bir Türk doktorun bulundurulmasını istemiştir. Bu nedenle, 1 Haziran 1927 tarihinde Hac mevsiminde Hicaz'a gönderilecek Hıfzısıhha uzmanlarından Dr. Şerafeddin Bey'e diplomatik pasaport verilmesi kararlaştırılmıştır. Şerafeddin Bey'e harcırahla birlikte, her gün için 6 İngiliz lirası yevmiye verilmiştir.¹¹

1932 yılı haccında ise Cidde Büyükelçimiz, hac mevsimi nedeniyle Cidde'ye gelen Afgan hacıların seyahatleri ve dönüş işlemlerinde yardımcı olmuştur.¹² Eğer, Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri hac yapılmasına karşı olumsuz tutum sergileseydi, bu büyükelçiyi de engeller ve bu şekilde olumlu davranması beklenemezdi.

Cumhuriyet dönemi üzerine çalışmalar yapan Alman tarihçisi Gotthard Jaeschke, Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet'in ilk yıllarında hacı tamamen yasaklayıcı tutum sergilemekten kaçındığı ve olayları olağan seyrine bıraktığı şeklinde yorumlanmıştır.¹³ O her ne kadar bu çıkarımı yapsa da yine eserinde bu tarihten 1947'ye kadar pasaportsuz, kaçak yollarla veya tüccar kimliğiyle hacca giden kişilerin olduğunu belirtmiştir.¹⁴

Bazı eserlerde 1917-1946 yılları arasının, Hac için fetret dönemi olduğu belirtilmiştir. Cumhuriyetin ilk yılları ve sonrasında da Hac hizmeti belli bir plan ve program dairesinde gerçekleştirilememiştir. Bu yıllara bakıldığı zaman Haccın devlet eliyle yasaklandığına dair bir kanuna rastlanılmamıştır. Bu yıllarda resmi olarak hac izni olmasa da pasaportsuz kaçak yollarla veya tüccar pasaportu olarak gayri resmi yollarla hacca gidenler her daim var olmuştur. Hacca giden kişi sayısının azalmasında döviz sıkıntısı ve polis nizamları da etkili olmuştur. Pasaportsuz yurtdışına çıkanlar dönüşlerinde yakalanmış ve pasaportsuz memalik-i cebebiyeye gitme suçundan mahkemeye çıkarılmışlardır. Hac izni için pasaport verilmemesinin temel nedeni döviz yokluğu ve kolera salgını olmuştur. Hacca gitmek isteyen ve pasaport alamayan hacı adayları da yasal olmayan yollara tevessül etmişlerdir.¹⁵

Devlet, hacı adayların pasaportsuz, kaçak yollarla hacca gitmesinin önüne geçmek için çareler aramıştır. Bu çarelerden biri de halk tarafından sevilip sayılan ve rejim taraftarı hocalardan destek almak olmuştur. Bu sebeple Konya'nın önde gelen Müderris-Vaiz Hacı İsa Ruhi Bolay Efendi¹⁶ Hac Rehberi adlı bir eser hazırlamıştır. Hac Rehberi'nde hacı

¹⁰ BCA, Fon Kodu. 51-0-0-0, Kutu No. 2, Gömlek No. 1, Sıra No. 36.

¹¹ BCA, Fon Kodu. 30-18-1-1, Kutu No. 24, Gömlek No. 35, Sıra No. 4.

¹² BCA, Fon Kodu. 500, Kutu No. 8351, Gömlek No. 55474, Sıra No. 1-9.

¹³ Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, çev. Hayrullah Örs (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), 96.

¹⁴ Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, 40.

¹⁵ Bayyığıt, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, 47-48.

¹⁶ Hacı İsa Ruhi Bolay, Mehmet Hulusi Efendi'nin büyük oğludur. 1882'de Konya'da doğmuş ve Hadimli Mehmet Vehbi Efendi, Sivaslı Ali Kemal Efendi gibi devrin önemli hocalarından ilim tahsil etmiştir. Konya'da; Darülhilafe, Fethiye Medreseleri, Konya Sultanisi ve İmam-Hatip Mekteplerinde hocalık yapmış ve kıymetli talebeler yetiştirmiştir. Yetiştirmiş olduğu talebelerden en tanınmış Hacı Tahir Büyükkörükçü'dür. Gazi Mustafa Kemal, 1923'te Konya'yı ziyaret ettiğinde Hacı İsa Ruhi Bolay'ın, Darülhilafe Medresesi'ndeki dersine teşrif etmiş ona iltifatta bulunmuştur. 17 Şubat 1954'te Konya'da vefat etmiştir. Mustafa Arıkan, "Bolay Ailesi'nden Birkaç Zat", *Şehir ve Alimleri Sempozyumu Kitabı*, ed. Ramazan Altıntaş vd., (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2017), 303-304

adaylarına kaçak yollardan hacca gitmenin hem dini hem de dünyevi zararları şöyle anlatılmıştır:

“Kaçak, pasaportsuz memleketten çıkıp hac yolculuğu yapmak suretiyle memleket hudutlarını pasaportsuz olarak geçmek ve yine dönüşte aynı şekilde memleket hudutlarından girmek evvelâ kanunlarımıza aykırıdır; binaenaleyh Allah'ın emrine muhalif bir harekettir. Bu şekilde hudutlarımızı geçmeye muvaffak olursa bile -ki katiyyen doğru değildir- girilen yabancı devlet topraklarında bir sürü yalancılık ve sahtekârlıkla pasaport temin etmek zorunda kalındığından başka bir çok zahmet ve meşakkatlere de maruz kalınmaktadır. Bu hal maddeten ve mânen zararlı ve çok kere de utandırıcı olmaktadır. Hükümetin müsaade ettiği zamanı beklemek lâzımdır. Zâten hükümet müsaade etmedikçe, yol vermedikçe hac farz olmaz.”¹⁷

İsa Ruhi Bolay, hacı adaylarına ağırlıklı olarak pasaportsuz veya kaçak yollarla hacca gitmenin uygun olmadığı, insanların beklemedikleri çeşitli sıkıntılara düçar olacağı üzerinde durmuştur. O yazdıklarında her ne kadar haklı olsa da “*hükümet müsaade etmedikçe, yol vermedikçe hac farz olmaz*” cümlesini sarf etmesi oldukça zorlama bir yorum olduğu söylenebilir.

Zengin olanların hac yapması, İslam'ın beş şartından biridir. Nitekim, Haccın farz olduğu konusunda Müslümanlar arasında bu zamana kadar herhangi bir ihtilaf söz konusu olmamıştır.¹⁸ Eser, hükümetin isteğiyle kaleme alındığı için, bu ve benzeri çıkarımlar yapılması beklenen durumdur.

1. 1947 Yılında Hacca Gitmenin Kolaylaştırılması ve Gerekli Adımların Atılması

Türkiye’de II. Dünya Savaşı sonrasında, İslam dininin daha özgürce yaşanması taleplerine önceki dönemlere kıyasla daha olumlu yaklaşım ve bu konuda daha geniş kapsamlı izinler verilmeye başlanmıştır. Özellikle 1945 ve sonrasında, muhafazakâr kesimin hükümete yönelik taleplerinin başında hac ibadetiyle ilgili konular yer almıştır. Bu kesim, hükümetin haccın vatani bir görev olduğunu kabul etmesini ve bu ibadetin gerçekleştirilmesi için gerekli adımları atmasını talep etmiştir.¹⁹

Basın da bu meseleye büyük bir önem atfetmiştir. Örneğin, bir belgede, gazeteci Kadri Kemal Kop'un 6 Ağustos 1947 tarihinde haccın devlet eliyle organize edilmesine dair Diyanet İşleri Başkanlığı'na bir dilekçe sunduğu görülmektedir. Söz konusu dilekçede şu hususlar yer almaktadır: Ramazan ayının gelmesiyle hususi veya resmi olarak pek çok vatandaşımız Başkanlığımıza başvurarak hac farızasını kolaylıkla ifa etme hususunda tavassutumuzu rica etmektedir. Hükümet hacca gitmeyi yasaklamamıştır. Her sene birkaç bin vatandaş her fedakarlığı göze alarak, her türlü güçlüklerle katlanarak normal şartlar ve müsaadeler dışında, kaçak vaziyette binlerce liramızı hudut dışındaki kişilere kaptırarak hac yaptıkları açıkça anlaşılmaktadır. Bu kişiler kaçak yollardan gittikleri için seyahatleri oldukça zor olmakta ve çeşitli hastalıklarla karşılaşmaktadırlar. Kaçak gittikleri için sefir ve konsoluklarımızdan da yardım göremeyecekleri için gidiş ve gelişleri hep zorluk ve korku içinde geçmektedir. Hacca gitmek isteyen vatandaşlarımıza götürebilecekleri azami miktarda döviz temin edilerek, bir iki vapur da tahsis edilerek gidip gelmelerini kolaylaştıracak çözümler yakında ilan edilecektir. Böylece düşmanların

¹⁷ Bayyığıt, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, 48.

¹⁸ Mehmet Keskin vd., *Hac İlmihali* (Ankara: DİB Yayınları, 2009), 24-25.

¹⁹ Hürriyet Konyar, *Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999), 176.

menfi propagandalarında söylediklerinin aksine hükümetin halkın dini itikatları ve vicdani ihtiyaçları ile mücadele halinde bulunmadığını dünyaya da anlatmış olacağız.²⁰

Kadri Kemal, 1946'da Hacca giden vatandaşlarına Fransızların vapur, Rusların ise uçak tahsis ettiğine değinmiştir. Türkiye'den gidecek hacı adaylarına da hem böyle vasıtalar temin edilerek, tam bir hürriyet, huzur, emniyet içinde gidip gelmeleri temin edilmeli hem de onların yabancılara verecekleri birkaç misli milli servetin Türkiye'de kalmasının sağlanmasını istemektedir. Kadri Kemal, Irak'tan veya Suriye'den yayın yapan Kürtçe bir radyonun da bu meseleyi gündeme getirdiğini; hacılara Fransa'nın vapur, Rusya'nın da uçak tahsis ederek, hem hızlı hem de güvenli şekilde gidip gelmelerini sağladığını belirtmiştir. O, Doğu ve Güneydoğu halkının muhafazakar olduğunu, küçüklükten itibaren ileride hacca gitmeyi akıllarına koyduklarını ifade ederek eğer onların hacca gitmeleri bu şekilde kolaylaştırılırsa, vatan sevgisinin daha da artacağını söylemiştir. Hem bu şekilde laik devlet bizi oruç tutmaktan ve camide ibadet etmekten men etmiyorken niçin hacca gitmemizi kolaylaştırmıyor düşüncesinin de önüne geçileceği vurgulanmıştır. Hacla ilgili sorunlar çözülsünce bunun CHP lehine olacağı ve CHP sevgisinin daha da artacağı ileri sürülmüştür. Bu yolun yolcusu bulunanlar İstiklal madalyası taşıyanlara benzetilmiştir. Eğer hacla ilgili kolaylıklar yapılmazsa, ileride ne bu temayülde insan ne de hacı adayı kalmayacağı ifade edilmiştir.²¹ Hacı adaylarına sadece bu yıl değil sonraki yıllarda da döviz temin edilmesi meselesine, 3 ay sonra yapılacak olan CHP'nin 1947 Kurultayı'nda da yer verilmiştir.²²

Mecliste, hacca gidecekleri ilgilendiren bazı düzenlenmeler yapılmış ve 28 Haziran 1947 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Türk Parasının Kıymetini Koruma hakkındaki 13 sayılı karara ilişkin tebliğde, Sayı 13'ün diğer seyahatler bölümünde şu ifade yer almıştır:

“Sağlık ve ticaret sebeplerinden gayri zaruri sebeplerle yabancı memleketlere gidecekler tarafından yapılan döviz talepleri doğrudan doğruya Maliye Bakanlığınca (Hazine Genel Müdürlüğü) tetkik ve intaç olunur. Bu suretle seyahat edeceklerin dilekçelerinde seyahat sebeplerini açıklamaları ve icabında kendilerinden istenecek belgeleri tedarik ve ibraz etmeleri lâzımdır”.²³

Burada hac bahsi her ne kadar geçmese de diğer devletlere gidiş-geliş için 2 bin Türk lirası tutarında döviz verilmesi cümlesi hacca gideceklerle ilgilidir. Buna dayanarak hacı adaylarına 2000 lira mukabilinde döviz verilmiştir.

1947-1948 yıllarında Türkiye'de hacca gitmek isteyen kişilerin öncelikle belirli prosedürleri yerine getirmesi gerekiyordu. İlk olarak, hacca gitmek isteyen kişi varsa vergi borcunu ödemeliydi. Daha sonra memleketin en büyük mülkiye amirine başvurarak pasaport talep ediyordu. Bu başvurunun ardından kişinin Emniyet birimlerine durumu bildirilerek herhangi bir suçla ilişkisinin olup olmadığının araştırılması isteniyordu. Eğer suçla bir ilişkisi olmadığı tespit edilirse, üç fotoğrafla birlikte evrakları pasaport

²⁰ BCA, Fon Kodu. 30-10-0-0, Kutu No. 26, Gömlek No.151, Sıra No: 30.

²¹ BCA, Fon Kodu. 30-10-0-0, Kutu No. 26, Gömlek No. 151, Sıra No. 30.

²² Ruşen Çakır - İrfan Bozan, Sivil, *Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2005), 58

²³ Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkındaki 13 Sayılı Karara İlişkin Tebliğ, *Resmî Gazete* 6644 (28 Haziran 1947), 12579.

memurluğuna gönderiliyordu. Pasaport alındıktan sonra yapılması gereken ilk işlem, Ankara'daki Hicaz Konsolosluğu'na giderek hac vizesi almaktı. Ankara'ya gidemeyenler ise birkaç kişinin pasaportunu toplayarak vize ücretleriyle birlikte Konsolosluğa posta yoluyla gönderebiliyordu. Vize işlemleri tamamlanan pasaport ile Ankara, İstanbul, İzmir veya Mersin'deki Kambiyo Müdürlüklerinden birine başvurularak döviz temin ediliyordu.²⁴

O yıllarda hac izninin verilmemesinin en önemli nedeninin döviz sıkıntısı olduğuna dair gazete haberlerine rastlanılmıştır. Cumhuriyet Gazetesi, İstanbul Kambiyo Müdürlüğüne döviz almak için bir günde 100'e yakın kişinin başvurduğunu yazarak, bunlardan ancak 30 kişiye döviz verilebildiğini belirtmiştir. Hacca gidecekler 2000 Türk Lirası mukabil sterlin veya mahalli parayla yol ücreti verilmiştir. Ulaştırma Bakanlığı, Cidde'ye hususi vapur seferi yapmak üzere müracaat eden armatörlerin isteğini de kabul etmiştir. Armatör Nazım Şilebi hazırlık yapmıştır. Yol ücretinin 600 lirayı geçmeyeceği tahmin edilmiştir. Gazete ilk gelen haberlere göre hacı adaylarının çoğunun Mersin limanından vapura bineceğini belirtmiştir.²⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere hacca gitmek isteyenlerin daha önce gayri resmi temin ettikleri döviz arayışına artık girmedikleri söylenebilir. Onlar hem devletten kanuni olarak 2000 Türk Lirası mukabilinde döviz temin etmişler hem de bunun yanında 600 lira gidiş-geliş yol masrafı da almışlardır.

Hacıları, Cidde'ye götürmek için Nazım Şilebi'nin haricinde armatörlerden Şadan, Firuzan ve Nazım adlı kişiler de vapurlarına Ulaştırma Bakanlığı'ndan izin almışlardır. Bu vapurların ücreti 500 lira olarak belirlenmiştir. Bunların dışında Panamarikan hava servisi hac için İstanbul'dan Cidde'ye gidecek kişiler için hava hattı açmış ve 20 kişilik Duğlas tipi tayyare tahsis etmiştir. Bunun ücreti de gidiş-geliş 1499 lira olarak belirlenmiştir.²⁶ Vapur sayıları artıkça ücretlerinin de düştüğü görülmektedir. İlk vapurun ücreti 600 lira olarak belirlenmişken diğer vapurlar 500 lira ücret istemiştir. Genel olarak vapurla hacca gidiş-dönüş maliyetinin 500-600 lira arası olduğu söylenebilir.

Armatör Faik Zeren Vapurculuğ'a ait yük, yolcu ve seyahat gemileriyle vapurlar vardır. 1947'de hac seferleri büyük rağbet gördüğü için 9,000 dwt'luk Taner Şilebi, Nâzım Kaptan Şilebi, Selçuk vapuru gibi hayli gemi Hac seferi yapmıştır. Faik Zeren Vapurculuğa ait 6,500 dwt'luk "Nadir" ve 5,500 dwt'luk "Nurfan" isimli gemiler de diğer armatörlük şirketleri gibi o yıllarda çok ilgi gören Hac seferlerine tahsis edilmişlerdir. Faik Zeren sadece Hac seferlerine ait olmak üzere Vuçino Seyahat Bürosu, Meteor Seyahat Bürosu, Deniz Kontuarı ve ayrıca Ankara'da Meşrutiyet Caddesi'ndeki Büyük Otel'de acente hizmeti vermişlerdir.²⁷ Armatör Mahir Kışınbay da gemileriyle hacıların daha güvenli ve rahat seyahat etmelerini sağlamak amacıyla Türkiye'den Cidde'ye seferler düzenlemiştir.²⁸ 1949 yılında, Hac seyahatlerinin önceki yıllarda aile, akraba, eş dost beraberliğinde yapıldığı münferit seyahatlerin artık yerini seyahat acentelerine bıraktığı görülmektedir.²⁹

²⁴ Ali Ulvi Dönmez, "Hac İfası İçin Elzem Bilgiler", *Sebilürreşad Dergisi* 1/2, (Mayıs 1948), 30.

²⁵ *Cumhuriyet*, "Hacca Gitmek İsteyenler" (2 Eylül 1947), 2.

²⁶ *Vakit*, "Hac Yolcuları" (4 Eylül 1947), 3.

²⁷ Osman Öndeş, *Türk Armatörler Tarihi* (İstanbul: İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları, 2017), 3/118.

²⁸ Öndeş, *Türk Armatörler Tarihi*, 3/129.

²⁹ Öndeş, *Türk Armatörler Tarihi*, 3/159.

Armatör Abidin Daver, hacca gidecek kişileri fakir, orta halli ve zengin olmak üzere üç sınıfa ayırmıştır. Fakir hacıların, yolculuklarını taşıma kapasitesine sahip şilelerle yapılmasının mümkün olduğunu belirtmiştir. Orta halli ve zengin hacıların ise daha konforlu ve rahat bir seyahat talep edeceği için yolcu gemilerini tercih edecekleri öngörülmüştür. Türkiye'nin ticaret filosunda yolcu vapurlarının yalnızca Devlet Denizyolları İdaresi'ne ait olduğunu, armatörlerin ise yalnızca şilelerle bu taşımacılığı gerçekleştirebileceklerini ifade etmiştir.³⁰ Armatörün belirttiğine göre Devlet Denizyolları İdaresi'nin Türk hacılar için gönderdiği İzmir ve Aksu tam donanımlı yolcu vapurudur. Hükümet vatandaşlarını düşündüğü için bu adımı atmıştır. Lakin bu gemilere binmek istemeyen hacılardan bazılarının, çeşitli sebeplerle armatörlerin şilelerini tercih etmiştir.

Hacca gitmeyi bahane ederek suiistimal eden kişiler de olmuştur. “İbrik Altında Hacca Giden Altınlar Yakalandı” başlıklı haberde, hacı olmak isteyen bir kısım vatandaşların altın veya kağıt para kaçırma teşebbüsünde bulunduğu ve bunların bir kısmının gümrük memurları tarafından yakalandığı yazılmıştır. Hicaz'a hacı olmak için gitmeye çalışan 6 kişi de para kaçırmaya çalışırken yakalanarak, cezaevine konulmuştur. Hasan Ecer adında bir kişi, iki ibrik yaptırmış ve bunların ağırlıkları gümrükte dikkat çekmiştir. Yapılan aramada bir ibriğin altına 31 diğerinin altına ise 28 altın para koyarak, üzerini lehimletmiştir. Diğer para kaçırın kişilerin ise Sait Çiftçi, Abdülkadir, Hasan Akçadağ, Hüseyin Önder ve Derviş Osman olduğu belirtilerek, bunların Mersin Savcılığı'na teslim edildiği yazılmış ve durumları “*hacı olmaya giderken cezaevini boylamak*” olarak trajikomik şekilde ifade edilmiştir.³¹ Başka bir haberde ise İslahiye'den hacca giden biri kadın olmak üzere 4 kişi vücutlarının muhtelif yerlerinde para yakalatmıştır. Eskişehir'den Mehmet-Halime çifti üzerlerinde 4300 lira, Keskinli İsmail Mehmet ile İsmail Enig'in üzerlerinde 1500'er lira bulunmuştur. Bunlarla beraber daha önce de yakalan 6 kişinin mahkemelerinin devam ettiği belirtilmiştir.³²

Hicaz'a gitmek için 3 yol vardı. Birincisi Suriye-Filistin-Ürdün yoluydu. Bu yol I. Dünya Savaşı'nda tahrip edilmiş ve Hicaz demiryolu henüz tamir edilmemiştir. Çöl olan bu yolun kamyonlarla aşılması gerekmektedir. Ayrıca bölge, yabancıların işgali altındaydı. Filistinli Yahudilerle Araplar arasında çıkan olaylar, bu yolun güvenliğini tehdit ediyordu. İkinci yol ise Süveyş Kanalı'ndan geçerek Cidde'ye deniz üzerinden geçmekteydi. 10 gün süren bu yol, hem güvenli hem de ucuzdu. Üçüncüsü ise hava yoluydu. Uçaklar, Lübnan veya Ürdün'den ikmal yaparak Cidde'ye ulaşmaktaydı.³³

Bütçesi uygun olanlar, hızlı bir şekilde gidip gelmek isteyenler ve uzun yolculuğun zorluklarından çekinenler için hava yolunun tercih edilmesi önerilmiştir. Bu, daha kısa sürede ve daha az zorlukla hacı yerine getirmek isteyenler için pratik bir çözüm olarak öne çıkmaktadır. Hacı adaylarına kara yolu tavsiye edilmemiştir. Deniz yoluyla Mekke'nin iskelesi Cidde'ye 10 günde, uçakla ise bir günde gitmenin mümkün olduğu belirtilmiştir.³⁴

³⁰ Öndeş, *Türk Armatörler Tarihi*, 3/162.

³¹ *Ulus*, “İbrik Altında Hacca Giden Altınlar Yakalandı” (17 Eylül 1947), 3.

³² *Vakit*, “Hac Yolcuları” (4 Eylül 1947), 3.

³³ Kemal Güran, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/408.

³⁴ Ali Ulvi Dönmez, “Hac İçin Bilinmesi Elzem Bilgiler”, *Sebilürreşad Dergisi* 1/4, (Haziran 1948), 64.

Hükümet hacca giden vatandaşların her ne kadar önünü açsa da onlara yetecek miktarda döviz, vapur ve uçak gibi gidiş-geliş aracı tahsis etse de bunun yeterli olmadığı görülmüştür. Buna sebep olan diğer bir neden de o yıllarda henüz Hac organizasyonunu sağlayacak bir birimin olmaması gösterilebilir. Hatta organizasyon olmadığı için dolandırılan hacılar bile olmuştur. Hacca gitmek için vapurla veya uçakla memleketlerinden ayrılan hacıların, hükümetin verdiği döviz miktarı yeterli olmasına rağmen, ya dolandırıldıkları ya da dövizlerinin bir kısmını zengin hac yolcularına devrettikleri için Port Sait, Beyrut ve İskenderiye gibi yerlerde sefil bir durumda kalmışlardır. Bu durum, hac yolculuğunun zorluklarından birini oluşturmuş ve hacıların, seyahatlerini gerçekleştirebilmek için ciddi ekonomik sıkıntılarla karşılaşmalarına neden olmuştur. Yabancı vapurlar onları Beyrut'tan Cidde'ye götürmek için, yemeksiz güverte yolculuğuna 400 lira ücret almışlardır.³⁵

1947 Eylül ayının sonlarına doğru pasaportunu almış ve dövizini temin etmiş 800 kişi kadar hacının, Türkiye'den hac zamanına yetişemeyeceklerine dair ciddi bir endişeye kapıldıkları görülmüştür. Bu hacılar Hasan Hilmi Ekşiğil ile Tahir Celal Dağlaroğlu'nu sözcü seçerek, Başbakanlığa hem teşekkür etmişler hem de acil bir dileğin yerine getirilmesini temenni eden bir dilekçe sunmuşlardır. Bu dilekçede ilkin hükümetin hacca müsaadesinden ve hac için bir vapur tahsis etmesinden duyulan memnuniyet dile getirilmiştir. Akabinde ise 800 kişi kadar hacının muhtelif yerlerden geldiği için günlerce beklemek yüzünden sefaletle hatta endişeye düştüklerini söyleyerek, vapurun hac mevsimine yetiştirilmesi için bir an önce tahsis edilmesini rica etmişlerdir.³⁶

Cumhuriyet Gazetesi, Türkiye'den ilk hacı kafilesinin 9 Eylül 1947'de çıktığını yazmıştır. Dövizini alan hacı adayları Vagonli'den bilet teminine çalışmışlardır. 9 Eylül'de Vagonli'den bilet almak için 300 kişi müracaat etmiş ancak 100 kişiye bilet verilebilmiştir. Aynı akşam Toros Ekspresi'ne bir vagon ilave edilmiş, buna rağmen bilet izdihamının önüne geçilememiştir.³⁷ Türkiye'den ilk hacı kafilesinin uzun yıllar sonra hacca gitmesi olayının, basında yer bulmadığı dikkat çekmektedir. Cumhuriyet Gazetesi haricinde başka bir habere rastlanılmamıştır.

Türkiye, 16 Eylül 1947'de, 1944 yılında Chicago'da kabul edilen Milletlerarası Sivil Havacılık Antlaşması hükümlerine dayanarak Lübnan ile hava ulaştırmalarına dair bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşma, iki ülke arasında hava yoluyla taşımacılığın düzenlenmesine yönelik önemli bir adım olmuştur.³⁸ Lübnan'dan boş olarak İstanbul'a gelen bir yolcu uçağı 26 Eylül günü 5'i kadın olmak üzere 19 hacıyla Yeşilköy hava meydanından hareket etmiştir. İstanbul-Cidde arası gidiş ücreti 950 lira verilmiştir. Bu tarihlerde kolera vakası artmış ve ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bundan dolayı Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğü, Hacca gidecek olanlara veba ve kolera aşısı yaptırmaya başlamıştır. Ayrıca bütün hacılara sıcak memleketlerde salgın hastalıklardan korunma

³⁵ Vakıf, "Hac Yolcularının Bir Kısmı Dolandırılmış" (15 Ekim 1947), 2.

³⁶ BCA, Fon Kodu. 30-01-0-0, Kutu No. 83, Gömlek No. 521, Sıra No. 11.

³⁷ Cumhuriyet, "Hac Yolunda İlk Kafile" (9 Eylül 1947), 3.

³⁸ Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Lübnan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Hava Ulaştırmalarına Dair Antlaşma, *Resmî Gazete* 6832 (14 Şubat 1948), 13610. Cumhuriyet, "Türkiye İle Lübnan Arasında Hava Seferleri" (17 Eylül 1947), 1,3.

çarelerini gösteren broşürle, küçük bir ilaç çantası da verilmesi planlanmıştır.³⁹ Sağlık Bakanlığı tebliğ yayınlamış, hacca gidecek kişilerin pasaport ve döviz muamelelerinden önce kolera, tifo ve çiçek hastalıklarına karşı aşılanmalarını zorunlu tutmuştur.⁴⁰

Diğer bir önemli mesele de Türk hacılarına verilen döviz çekinin, Mısırda üçte bir oranında değer kaybetmesi olmuştur. Türk hacılardan, Mısır hükümetinin Türkiye'nin verdiği 2000 liralık dövizin üçte bir nispetinde kabul ettiğini, kendilerini parasız ve zor duruma soktuklarına dair şikayetler gelmiştir. Hacılar, Türkiye'nin devreye girerek bu sorunu çözmesini talep etmişlerdir. Koleranın hızla artması hac yolcularını korkutmuş hatta bazıları hacca gitmekten vaz geçmişlerdir. Haberlere göre Türkiye'den 25.000 kişi hacca gitmek arzusundadır. Kurban Bayramı Cuma gününe denk gelirse Hacc-ı Ekber denilmiştir.⁴¹ 1947'nin Kurban Bayramı da Cuma gününe denk geldiği için pek çok hacı adayı da bunu kaçırmamayı düşünmüştür. Cumhuriyet Gazetesi, hacılara sadece devletin verdiği iki bin liralık dövizin 50 milyon lira yaptığı ve bu kadar büyük paranın memleket dışına çıkarıldığını yazarak, örtülü olarak bu durumu yadırgamıştır. Pek çok kişinin de Mısır ve Arabistan'da tanıdıkları vasıtasıyla para temin edip, bunun mukabilini onların Türkiye'deki akrabalarına ödediği de belirtilmiştir.⁴²

Cumhuriyet Gazetesi'nde bir gün önce "Mısır'da Hacıların Paraları Değiştirilmiyor" başlıklı bir haber yayımlanmış, ertesi gün ise bu konuya dair bir yazı kaleme alınarak söz konusu durumun nedenleri açıklanmıştır. Yazıda, hacıların dövizlerini değiştirememesi sorununun arkasındaki sebepler detaylı bir şekilde ele alınmış ve duruma dair çözüm önerileri tartışılmıştır. Mısırdan gelen ve aslen Türk olan kişiden bu haberin doğruluğu teyit edilmiştir. Bunun ilk nedeninin Mısır Hükümeti değil, çekleri kıarak değiştiren muvassıtlar ve sarraflar olduğu belirtilmiştir. Burada Türk vatandaşlarının kaybının üçte iki değil üçte bir nispetinde olduğu, yani hükümetin hacılara, 2000 lira mukabilinde çek olarak İngiliz sterlini verdiği, bunun Mısırdaki 1337 liraya bozdurulduğu ve her hacının 667 lira kadar zarar ettiğinin altı çizilmiştir. Eğer Türk hükümeti veya bankaları Londra üzerine çek vereceklerine Mısır bankaları üzerine verseler, hacca gidecek vatandaşlar tam paralarını alacaklar ve hiç zarar etmeyecekler. Gazetede, Müslümanların farz olan haccı eda etmelerinin en münasebetsiz yıla rastladığı yazılmıştır. 1947'de kolera salgını başlamış ve Mısır 15 Temmuzdan itibaren sterlin blokundan ayrıldığı için birtakım para ve döviz teveşşüşleri yaşanmıştır. Bu durumdan da en çok Türk hacıları etkilenmiş ve nerdeyse paralarının üçte birini kaybetmişlerdir.⁴³

³⁹ *Cumhuriyet*, "Uçakla Hacca Gidenler" (27 Eylül 1947), 1,3.

⁴⁰ *Cumhuriyet*, "Sağlık Bakanlığının Tebliği" (28 Eylül 1947), 3.

⁴¹ Osmanlı Devleti'nin son yarım yüzyılında Hacc-ı Ekber'e denk gelen yıllarda da hep kolera vakası görülmüştür. Mesela; 1281/1865 yılı Hacc-ı Ekber'inde, hacı sayısı 150 bin civarında olmuş ve bu geçmiş yılların yaklaşık dört katına tekabül etmiştir. Hacda, Hintli hacıların Hicaz'a taşıdığı kolera hastalığından dolayı, 15 bin ile 30 bin arasında hacının koleradan vefat ettiği bilinmektedir. 1310/1893 yılı da Hacc-ı Ekber'e denk gelmiş ve Hicaz'a gelen Müslümanların sayısı 200 bin ile 300 bin arası olmuştur. Yetkililer, hacıları kolera salgınından korumak ve salgını kontrol altına almak için ayrı bir gayret göstermişlerdir. Abdullah Çakmak, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkibi Hacc-ı Şerif", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (2021), 188-189.

⁴² *Cumhuriyet*, "Mısırda Hacıların Paraları Değiştirilmiyor" (28 Eylül 1947), 3.

⁴³ *Cumhuriyet*, "Hacıların Paraları Nasıl Deve Oluyor" (29 Eylül 1947), 2.

Hacca gitme bahanesiyle yurtdışına altın ve para kaçırın kişiler de eleştirilmiştir. Bazılarının yakalandığı belirtilerek ya yakalanmayanlar ne olacak diye sorgulanmıştır. Abdest ibriğinde altın kaçırın kişiler yakalanınca, para/altın kaçırarak kişiler farklı yollara tevessül etmiştir. Mesela kuronlu çürük dişlerin oyuklarına yüz bin liralık pırlanta yerleştirirse ve oyuklar tekrar kuronla kapatılsa, bunu kimsenin bulamayacağına değinilmiştir. Gümrük memurlarına hac yolcularının ağızlarındaki kuronları teker teker kontrol edin diye bir şey denilemeyeceği için, en azından hükümetin hacılara verdiği iki bin liralık dövizin Mısırda, değerinin düşmemesi için Merkez Bankasının gerekli adımları atması istenilmiştir.⁴⁴

Cumhuriyet Gazetesinden bir yetkili Ziraat Bankası İstanbul Şubesi Müdürü Sadi Bekter'i telefonla arayarak, hacılara verilen döviz çeklerinin Londra değil de Mısır üzerinden verilip verilmeyeceğini sormuştur. Bekter, İngiliz hükümeti bu durumu men ettiği için Londra'dan İngiliz lirası mukabilinde Mısır lirası almaya imkan olmadığını ve bu nedenle hacca giden kişilere İngiliz sterlini verildiğini aktarmıştır. Hacca gidecek vatandaşlara da bu durumun izah edildiği, paralarının üçte birini bu şekilde kaybedecekleri iletilmesine rağmen her gün 20-25 kişinin hac için müracaat ettiği de eklenmiştir. Bu anlatıldığı için hacıların paramızın üçte birini kaybettik diye şikayet etmeye haklarının olmadığı vurgulanmıştır. Mısırda para bozdururken zarara uğradıklarından dolayı şikayet edenlere "kendi düşen ağlamaz" denilmiştir. Hacca gidecek vatandaşlardan koleraya yakalanmamaları ve kolerayı ülkeye getirmemeleri temenni edilmiştir. Ülkenin geçmişte kolera salgınından dolayı çok kurbanlar verdiği dair örnek verilmiştir. 1912 Balkan harbinde ordu Çatalca müdafaa hattına çekilirken, koleradan büyük kayıplar yaşandığı için, hacılara bu temenni yapılmak zorunda kalındığı söylenmiştir.⁴⁵

2. Kolera Salgını ve Türk Hacıların Memlekete Dönüşü

İnsanlık tarihinde salgın hastalıklar farklı şekillerde yayılarak toplumsal etkiler yaratmıştır. Dinsel bağlamda ise, hac gibi büyük insan hareketliliği ile bağlantılı birçok faktör, bu hastalıkların hızla yayılmasına neden olmuştur. Hac yolculuğu, farklı bölgelerden gelen hacıların bir araya gelmesiyle, salgınların daha kolay yayılmasına zemin hazırlayan bir ortam oluşturmuştur.⁴⁶ 1947 yılının Hac öncesinde dünyada kolera salgını hızlı şekilde artmıştır. Türkiye'de özellikle hacı adaylarına yönelik tedbirler alınmıştır. Onları kolera salgınından korumak için Bakanlar Kurulu, hacca giden vatandaşların hemen toplu bir şekilde dönmesini kararlaştırmıştır. Ulaştırma Bakanlığı, bu emri Denizyolları İdaresi'ne de ivedilikle bildirmiştir. Hacıları getirmek için İzmir adlı ilk vapur 21 Ekimde Cidde'ye hareket etmiştir.⁴⁷ İzmir Vapurunda Dr. Bedii Şehsuvaroğlu başkanlığında beş kişilik bir sağlık ekibi de görevlendirilmiştir.⁴⁸ Hacıları getirmek için Cumhuriyet ve Aksu⁴⁹ adlı 2 vapur daha

⁴⁴ *Cumhuriyet*, "Hacıların Paraları Nasıl Deve Oluyor" (29 Eylül 1947), 2.

⁴⁵ *Cumhuriyet*, "Hacca Gidenlerin Paraları" (30 Eylül 1947), 2.

⁴⁶ Nalan Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihani: 1811-1812, Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *The Studies of Ottoman Doman I* (2011), 8.

⁴⁷ *Ulus*, "Hac Yolundakiler Geri Getiriliyor" (17 Ekim 1947), 3.

⁴⁸ *Akşam*, "İzmir Vapuru Hareket Etti" (22 Ekim 1947), 1.

⁴⁹ Vapurculuk Türk Anonim Şirketi, 1934'de satın alacağı Tadla vapurunun "Tarı", Dominaka vapurunun ise "Aksu" olarak isimlerinin verilmesini kararlaştırmıştır. BCA, Fon Kodu. 30-10-0-0,

gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁰ 26 Ekimde Aksu'nun 30 Ekimde ise Cumhuriyet'in limandan hareket ettirilmesi düşünülmüştür.⁵¹

Hükümet, hem halkının hem de hacıların sağlığını çok önemsemiş ve bunun için önemli adımlar atmıştır. Koleradan dolayı hacıların Türkiye'ye getirilmesi için gönderilecek vapurlar iyice dezenfekte edilmiştir. Sağlık Bakanlığı her vapurda bir doktor, bir sağlık memuru ve iki hemşire görevlendirmiştir. Ayrıca vapurlara yeterli derecede ilaç ve sağlık malzemesi konulmuştur. Bu vapurlara binecek olan hacıların rastgele değil memleketlerine göre ayırarak getirilmesi düşünülmüştür. Vapurlardan birisi Ege bölgesinden olan hacıları alarak İzmir ilçelerinden olan ve aynı zamanda tahaffuzhanesi bulunan Urla iskelesine gelecek, orada lüzumlu tahliller ve muayeneler yapıldıktan sonra karantinaya alınacaklar ve bitince serbest bırakılacaklardır. Diğer iki vapurdan birisi Tuzla, diğeri Kavak tahaffuzhanelerinin önünde demirleyecekler ve karantinaya tabi tutulacaklardır.⁵²

2 Kasım 1947 tarihine kadar 20 Türk Hacının öldüğü basın tarafından yazılmıştır. İzmir Vapurunda görevlendirilen Dr. Bedii Şehsuvaroğlu⁵³ 20 Türk hacının öldüğü ve bunların doktorlar tarafından muayene edilmeden gömüldüğü için tam olarak neden öldüklerinin anlaşılmadığını bildirmiştir. O da diğerleri gibi bu hacıların koleradan değil de ihtiyarlıktan veya başka sebeplerden öldüğü kanaatindedir. Dr. Bedii Bey, Sağlık Bakanlığı'na telgraf çekmiştir. Bu telgrafta: "Hacılar arasında aşısızlar vardır. Ölüler doktorlara muayene edilmeden gömülmektedir. Halen 20 Türk ölmüştür. Katı ölüm sebebi meçhuldür. Birinci aşıları yapılanları alalım mı, yoksa Aksu vapuruna mı bırakalım? Memleketimize dönmek isteyenlerin sayısı çoktur"⁵⁴ yazılmıştır. Sağlık ve Sosyal Yardımlar Müdürü Dr. Faik Yargıcı⁵⁵ "hacılara tahsis edilen vapurlardan başkasına hacıların binmesine müsaade etmeyin. Hiç aşısı olmayanları vapurda müşahede altında

---

Kutu No. 191, Gömlek No. 310, Sıra No. 10. Fakat şirket Dominika vapurunu satın alamamış ve Aksu ismi konulamamıştır. Daha sonra aldığı iki vapura birinin ismini Aksu ötekini ismini ise Güneysu koymuştur. BCA, Fon Kodu. 30-10-0-0, Kutu No. 191, Gömlek No. 310, Sıra No. 19. Aksu vapuru kolera zamanı Türk hacıları getirmek için Cidde seferine başlatılmıştır.

⁵⁰ *Ulus*, "Koleraya Karşı Tedbirler" (21 Ekim 1947), 3; *Akşam*, "Hacıları Getirecek Vapurlar" (21 Ekim 1947), 1.

⁵¹ *Akşam*, "Şehrimizde Aşılama Faaliyetleri Hız Kazandı" (22 Ekim 1947), 2.

⁵² *Akşam*, "Aksu Yolcuları Serbest Bırakıldı" (22 Ekim 1947), 1.

⁵³ İzmir Vapurunda görevlendirilen İstanbul eski hükümet merkez tabibi olan Dr. Bedii Şehsuvaroğlu, Türk hacıların koleraya yakalanmaması için elinden geleni yapmış ve üstün başarılar göstermiştir. Bundan dolayı olsa gerek 1 yıl sonra 1948'de Sağlık ve Sosyal Yardım Müfettişliği'ne tayin edilmiştir. BCA, Fon Kodu. 30-11-1-0, Kutu No. 200, Gömlek No. 22, Sıra No. 1.

⁵⁴ *Akşam*, "Hacca Giden Türklere Yirmisi Başka Hastalıklardan ve İhtiyarlıktan Ölmüş" (2 Kasım 1947), 3; *Cumhuriyet*, "Mekke'de 20 Türk Hacısı Vefat Etti" (2 Kasım 1947), 1,3.

⁵⁵ Faik Yargıcı, Sağlık ve Sosyal Yardım Başmüfettişi iken, İstanbul Sağlık Müdürü olarak görevlendirilmiştir. Bilhassa kolera salgınında Türk Hacıların İstanbul'da tahaffuzhanelerde karantina altında tutulması ve her türlü ihtiyaçlarının giderilmesinde büyük hizmetleri olmuştur. Vekaleten görevlendirildiği İstanbul Sağlık Müdürü görevine 1949'da asaleten atanmıştır. BCA, Fon Kodu. 30-11-1-0, Kutu No. 209, Gömlek No. 32, Sıra No. 8; BCA, Fon Kodu. 30-11-1-0, Kutu No. 181, Gömlek No. 7, Sıra No. 19.

tutun, yolda aşılarını yapın, bir defa aş olanların ikinci aşılarını ikmal edin”⁵⁶ diye cevap vermiştir.

Kolera salgınının iyice ilerlediği günlerde Suudi Arabistan bütün Müslüman hacıların sağlık durumuna ilişkin ara ara açıklama yapmıştır. Hac işlerini idare etmekle mükellef sıhhi heyetin son raporlarına göre 22-25 Ekim 1947 tarihleri arasında, hacılar arasında hiçbir sari hastalığa veya şüpheli vakaya rastlanılmadığını bildirmiştir. Suudi Arabistan “Allah sayesinde bütün hacıların afiyette” olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ 22-27 Ekim tarihleri arasında ihtiyarlıktan ve başka hastalıktan 30 hacı ölmüştür. Suudi Arabistan 1947 yılı hacının sorunsuz ve hastalısız geçtiğini söylemiştir. Bu sene 150 bin kişinin hacca iştirak ettiği, bunların 54.422 bin kadarının hava ve deniz yoluyla geldiği yazılmıştır.⁵⁸

Akşam ve Cumhuriyet Gazetesi ilk hacı kafilesinin 3 Kasım günü geldiğine dair haberler yapmıştır. Bu haberlere göre Türkiye’ye ilk hacı kafilesinin 3 Kasım’da geldiğini ve sayılarının 20 kişi olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁹ Bu kafile öğleyin Beyrut’tan kalkan Lübnan uçağıyla gelmiş ve hacılar Bakırköy Akıl Hastanesi’nde nezaret altına alınmıştır. Sağlık Bakanlığı vapur haricinde çeşitli vasıtalarla ve uçakla gelen hacıların hepsinin Bakırköy Akıl Hastanesi’nde nezaret altında bulundurmaya karar vermiştir. Sağlık Müdürü Dr. Faik Yargıcı da bu hastaneye giderek, gelenler için ayrılan 2 paviyonun durumunu gözden geçirmiş ve buranın 350 kadar hacıyı alabilecek kapasitede olduğunu tespit etmiştir. Bu zamana kadar Cidde’ye iki vapur gitmiş fakat bu vapurlar yeteri kadar yolcu bulamadığı için henüz oradan ayrılamamıştır. Üçüncü vapur ise henüz hazırlıklarını bitiremediği için limandan ayrılamamıştır.⁶⁰

Bakırköy’deki hacıların birinci portör muayeneleri yapılmış ve Sağlık Müdürlüğü’nün bildirdiğine göre hiç kolera vakasına rastlanılmamıştır. 3 gün sonra ikinci bir tahlil yapılmış ve sonuçlar aynı olursa hacıların serbest bırakılması kararlaştırılmıştır. Hava yoluyla yeni bir tayyarenin geleceği bildirilmiştir. Bakırköy Hastanesi’ndeki hacılar için ayrılan iki paviyonun ötekine ise bu yeni gelen hacıların koyulacağı belirtilmiş ve bunlarla ilk kafilenin temas ettirilmemesi gerektiği söylenmiştir.⁶¹

Akşam Gazetesi’nden gazeteci Sadettin Gökçe Pınar, Bakırköy Akıl Hastanesi’ne giderek hem hacıların hac hatırasını dinlemiş hem de nasıl karantina altında tutulduklarını detaylı şekilde yazmıştır. Gökçe, ilkin Bakırköy Hastanesi’nde hacılar için hazırlan yerden bahsetmiştir. Hastane’nin yeni inşa edilmiş paviyonlarından ikisi hacılara tahsis edilmiş ve ağaçlar arasında olan bu paviyonların etrafı tel örgülerle çevrilerek, hastanenin diğer kısımlarından ayrılmıştır. Binanın kapısı daimi surette içeriden kilitlenip açılmıştır. Gelen kişi dışarıda bulunan zile basıyor ve içeriden biri gelip kapıyı açıyordu. Oradan holden geçilerek iyi ısıtılmış bir koridora çıkılmaktadır. Burada başları

⁵⁶ Akşam, “Hacca Giden Türklere Yirmisi Başka Hastalıklardan ve İhtiyarlıktan Ölmüş” (2 Kasım 1947), 3; Cumhuriyet, “Mekke’de 20 Türk Hacısı Vefat Etti” (2 Kasım 1947), 1,3.

⁵⁷ Akşam, “Hicazda Sâri Hastalık Yok” (29 Ekim 1947), 2.

⁵⁸ Akşam, “Hac Mevsimi Bu Yıl Arızasız Geçti” (2 Kasım 1947), 3; Vakit-Yeni Gazete, “Bugün 20 Hacı Lübnan Uçağıyla Geliyor” (3 Kasım 1947), 3.

⁵⁹ Akşam, “Hacılar Gelmeye Başladılar” (4 Kasım 1947), 3; Cumhuriyet, “Dün Gelen Hacılar” (4 Kasım 1947), 4.

⁶⁰ Akşam, “Hacılar Gelmeye Başladılar” (4 Kasım 1947), 3.

⁶¹ Akşam, “Gelen Hacılarda Kolera Mikrobu Bulunmadı” (6 Kasım 1947), 7.

takkeli, kimi pijamalı omuzlarında yüz havlusu su bulunan dört erkekle, siyah yeldirmeli beyaz başörtülü bir kadın sobanın başına oturmuşlardır. Sağlık Müdürü Faik Yargıcı, 20 hacının hepsiyle tek tek görüşmüş, hacılara kendilerini bu şekilde sıhhi nezaret altında bulundurmamak zorunda olduğunu söylemiştir. Hacılar da ona 2,5 ay süren hac seyahatinde buna benzer süreçler yaşadıkları için alışkın olduklarını iletmişlerdir. 20 kişilik bu kafilenin sözcülüğünü Ahmet Ata Köseoğlu adlı bir hacı yapmıştır. Hacıların hepsi seyahatlerinden memnun kalmış ve orada Türklere gösterilen saygı ve sevgiden söz etmişlerdir. Bütün Arap halkı Türklere sonsuz bir sevgi göstermiş, Kudüs ve Mekke’de bu sevgi son dereceyi bulmuştur. Bu şehir halkına Türklere biri müracaat ederse her türlü yardım ve kolaylık gösterilmiştir. Hatta Cidde’de B. İbrahim Şakir adında aslen Türk olan birisinin adamları, binlerce hacı arasından gelip Türkleri buluyor ve ne istersiniz diye sormuşlardır. Aslen Nabluslu olan Kudüs müftüsü Muhammet Nesip de Türklere çok yakınlık göstermiştir. Hacılar, Pakistanlı ve Sudanlı hacıların kendilerinin Türk olduğunu anladıklarında boyunlarına sarılarak şapur şapur öptüğünü söylemişlerdir. Onlara bu muhabbetin sebebi sorulduğunda Türk Müslümanlar hacca tanassur etti diye yaymışlar ve bunun doğru olup olmadığını gözleriyle görünce böyle hareket etmişlerdir.⁶²Hacıların hepsi seyahatlerinden memnun kalmış ve orada Türklere gösterilen saygı ve sevgiden söz etmişlerdir. Bütün Arap halkı Türklere sonsuz bir sevgi göstermiş, Kudüs ve Mekke’de bu sevgi son dereceyi bulmuştur. Bu şehir halkına Türklere biri müracaat ederse her türlü yardım ve kolaylık gösterilmiştir. Hatta Cidde’de B. İbrahim Şakir adında aslen Türk olan birisinin adamları, binlerce hacı arasından gelip Türkleri buluyor ve ne istersiniz diye sormuşlardır. Aslen Nabluslu olan Kudüs müftüsü Muhammet Nesip de Türklere çok yakınlık göstermiştir. Hacılar, Pakistanlı ve Sudanlı hacıların kendilerinin Türk olduğunu anladıklarında boyunlarına sarılarak şapur şapur öptüğünü söylemişlerdir. Onlara bu muhabbetin sebebi sorulduğunda Türk Müslümanlar hacca tanassur etti diye yaymışlar ve bunun doğru olup olmadığını gözleriyle görünce böyle hareket etmişlerdir. Hastanede bulunan hacıların ziyaretçileri de gelmiştir. Yemekleri oradan verilmiş ayrıca yakınlarının getirdikleri yiyecekler de kabul edilmiştir. Ziyarete gelen kişiler hacılarla pencereden konuşmuşlardır. Dışarıdan içeriye her şey girdiği halde, içeriden hiçbir şeyin çıkarılmasına müsaade edilmemiştir. Hacılar, Hicazda sağlık tedbirlerin çok sıkı tutulduğunu, sokakların arozözlerle ilaçlı suyla yıkandığını ve bulaşıcı hastalığı vaktinde haber vermeyen kişilerin idam edilmekle cezalandırıldığını söylemiştir. Suudi Arabistan’ın asayişinin mükemmel işleyişinden de bahsedilmiştir. Emniyet memurlarının son derece dikkatli ve nazik fakat suç işleyenlere karşı da oldukça şiddetli davrandığı söylenmiştir. Hacılar, Mısır, Hindistan ve Sudan’lı sağlık memurlarından da övgüyle söz etmişlerdir. Başvurulduğunda parasız bakmışlar ve hangi ilaç gerekliyse vermişlerdir. Onların Türklere karşı son derece sevgi saygı gösterdiği belirtilmiştir. Hatta Hacı Salih Yümnü Gençler, Türk olduğumu anladıkları zaman orada bulunan herkese şerefime çay ısmarladılar ve küçük bir ziyafet verdiler diye övgüyle söz etmiştir. Hacılara, hükümetin verdiği 2 bin liralık dövizin yetip yetmediği sorulmuş, onlar da ayaklarını yorganına göre uzattıkları için yetirdik diye cevaplamışlardır. Gezip gördükleri yerde en meşgul eden nedir diye sorulduğunda, Mithat Paşa’nın Taif’te boğdurulduğu kaleyi gezerken, oranın

⁶² Akşam, “Hacdan Dönen İlk Kafiledükilerin Anlattıkları” (6 Kasım 1947), 4,7.

halkının bir Türk paşasına gösterdikleri sevginin gözlerini yaşarttıklarını söylemişlerdir. Şehirde bulunan herkesin Türk Paşası Mithat Paşa'yı ve acıklı hikayesini bildikleri belirtilmiştir. Hacılar uçakta yaşadığı sorunu da anlatmışlardır. Cidde'den 4 saat sonra Beyrut havalimanına indiklerinde, 40 polisin kendilerini uçaktan indirmek için oyun oynadıklarını anlayınca inmediklerini belirtmiş ve nedenini de şöyle açıklamıştır. Türk Hükümeti onlara tayyarenin Adana hava meydanına inmeyeceğini söylemiş, Türkiye bizi almıyor bahanesiyle bizi tayyareden indirmek istemişler. 24 saat tayyareyi hareket ettirmediler. Biz de yerimizden kıpırdamadık. Aşağıya inenlerin hemen alınıp karantinaya götürüldüklerini öğrendiğimizde tayyareden başımızı bile çıkarmadık. Hacılar, bu olayı seyahatlerinin en sıkıntılı zamanı olarak belirtmişlerdir. Tayyare veya vapurla Beyrut'a gelen 800 hacının orada karantina altında tutulduklarını ve kendilerini götürülecek vasıtalar beklediklerini de duyduklarını belirtmişlerdir.⁶³

Cumhuriyet Gazetesi'nden Necdet Evliyagil de ilk hacı kafilesini ziyaret ederek hac boyunca yaşadıkları gelişmeleri kaleme almıştır. Akşehirli tüccar Ahmet Ata Köseoğlu, Medine'ye vardıklarında Mısır'da koleranın başladığını belirtmiş, hemen hac yolunun kapatılarak, Mekke ve Medine'de tam manasıyla sıhhi tertibat alındığını söylemiştir. Türkiye'den Hacca 8 bin kişi gitmiş, 20 kişi de ecelleriyle vefat etmiştir. Köseoğlu, bu ölen hacılardan bazılarının ismini ve neden vefat ettiğini de söylemiştir. Bursalı fabrikatör Ahmet Nezfi dimağiden, Ispartalı Abdullah Çarpar kalp krizinden, Akşehirli bir hacı bağırsak düğümlenmesinden ve bir iki hacının da otomobil kazasından öldüğünü ifade etmiştir. Hacılardan Ahmet Necati Uğur, hacıların yollarda soyguna maruz kaldığını ve hariciye memurlarının kendileriyle ilgilenmediğini beyan etmiştir. Beyrut'a uçakla geldiklerinde Pazar günü olduğu için konsolosu göremediklerini ve kendileri gibi dolandırılan 800 hacının daha olduğunu söylemiştir. Hacılardan Halil Karaca da Mısırlılarla Cavalıların hacılarınla çok yakından, imrendirecek derecede alakadar olduklarını, onların hacıların vapurla Mısırdan Cidde'ye, oradan tekrar Mısır'a getirirken asla soygunculuk gibi vakalarla karşılaşmadıklarını da ayrıca vurgulamıştır. Karaca, Türkiye'den 8 bin kişinin hacca gittiğini, her hacının ortalama iki bin beş yüz lira harcadığını bunun da 20 milyon gibi büyük rakam olduğunu belirtmiş; eğer hükümet bu hacıyı organize etseydi, on milyon liranın Türkiye'de kalacağına altını çizmiştir. Gazeteci Evliyagil Sağlık Bakanlığı'na; iki bin hacının kaçak yollardan hacca gittiğini, pasaportu olmadığı için uçak ve vapura alınmadıklarını, bunların yine yurda kaçak yollardan girerek, kolerayı yayabileceklerini belirterek, acil tertibat almaları gerektiğine dair çağrıda bulunmuştur.⁶⁴

İstanbul Sağlık ve Yardım Müdürü Dr. Faik Yargıcı 5 Kasım günü Lübnan'dan uçakla ikinci hacı kafilesinin geleceğini ve hacıların sıhhi kontrolünü daha rahat yapmak için Bakırköy Hastanesinde ayrılan iki pavyona 250 yatak ilave edildiğini söylemiştir. Hacılar, Hicaza gidip geldikten sonra Türkiye'nin kıymetini daha fazla anladıklarını da ifade etmişlerdir.⁶⁵

9 Kasım günü Bakırköy Hastanesi'ndeki hacılardan, ikinci muayene sonrasında da kolera vakası bulunmayınca serbest bırakılmış ve yerlerine 8 Kasımda yeni gelen 21 kişilik

⁶³ Akşam, "Hacdan Dönen İlk Kafiledükilerin Anlattıkları" (6 Kasım 1947), 4,7.

⁶⁴ Cumhuriyet, "Mekke'den Gelen Hacılar Neler Anlatıyor" (6 Kasım 1947), 1,4.

⁶⁵ Cumhuriyet, "Hacdan Dönenlerin Durumu" (5 Kasım 1947), 2.

kafile yerleştirilmiştir.⁶⁶ Normalde hacıların Adana hava meydanına inmesine izin verilmezken, hava şartlarından dolayı 4 hacı uçağı Adana'ya inmiş ve hacılar orada karantina altına alınmıştır. Sağlık Bakanlığı'na Basra Körfezinde iki kişide kolera vakası görüldüğüne dair telgraf çekilmiştir. Bakanlık, Irak üzerinden uçakla gelen hacıların da karantinaya alınması için tedbir almış ve Irak üzerinden trenle gelen hacılar da hudutta sağlık kontrolüne sıkı şekilde tabii tutmuştur.⁶⁷

Türkiye'de kolera vakası görülmediği için hükümeti en fazla meşgul eden mesele Mısır'da, Cidde'de ve Orta Doğu'nun muhtelif yerlerinde bulunan hacıların Türkiye'ye dönüşü olmuştur. Denizyolları İdaresi'nin Cidde'ye gönderdiği İzmir Vapuru 8 Kasım'da Cidde'den hareket etmiştir. Aksu vapuru ise hacı bulamadığı için boş hareket etmiştir. Her iki vapur da Beyrut limanına uğrayacak ve oradaki hacıları alarak İstanbul'a geleceklerdir.⁶⁸ Basında İzmir ve Aksu vapurlarının nerdeyse boş denebilecek şekilde geri dönüş yapması eleştirilmiş ve bunun sebepleri araştırılmıştır. Denizyolları idaresi bunu hacca giden kişilerin pek çoğunun yurttan pasaportsuz şekilde ayrıldığına ve bu nedenle resmi olarak bu vapurlara binemediğine dayandırmıştır. Fakat bazı çevreler yurda dönen hacılardan dinledikleri şekilde bunun böyle olmadığını ileri sürmüşlerdir. Denizyolları İdaresi, Cidde-İstanbul arası sefer için hacılardan yüksek ücretler istemiştir. Bu durum, yabancı kumpanyalara fırsat vermiş ve daha ucuza tarife tatbik ederek Türk hacıları kendilerine çekmiştir. Mesela Deniz yolları İdaresi birinci mevki için 750 lira isterken, rakip Lübnan ve İsveç firmaları aynı mevki için 350 lira istemişlerdir. Hacılar nerdeyse yarı ücretine bu firmalarla gitmeyi tercih etmişlerdir. Hatta başka bir uçak firması Cidde-İstanbul seferini 750 liraya yapacağını duyurmuştur. Türk hacılar da 750 lira vapura verip, 9-10 günde geleceklerine, aynı ücreti uçağı verip bir günde yurda dönmeyi tercih etmişlerdir.⁶⁹

Basında hükümetin gönderdiği vapurlara rağbet olmadığı pek çok kez eleştirilmiştir. Hükümetin pasaportsuz hacılara vapurda pasaport sorulacağı için binmediği iddiası haklı görülmüş fakat kendi sularımızda rakip olmadığı için vapur navlunlarının istenildiği kadar arttırılması durumu yerilmiştir. Farklı ülkeler para kazanmasını biliyor, hacılarımızı kendi vapurlarına çekmek için fiyatı oldukça aşağı çekiyorlar diyerek durumun vahameti ortaya konulmuştur. Onlara fırsat vermemenin tek yolu karşılığında kendimizden olan rakipler çıkarıp, ücret konusunda orta yolu bulmak olarak gösterilmiştir.⁷⁰

Hükümetin, kolera tedbirlerini sıkı biçimde uyguladığı görülmüştür. Kasım ayının ortalarında, yetkililere, hacıların beraberinde getirecekleri yiyecek maddelerinin, hurmaların ve zezem sularının önce dezenfekte edilip sonra da imha edilmesi bildirilmiştir.⁷¹

11 Kasım günü Beyrut'tan 19 kişilik yeni hacı kafilesi gelmiş ve Bakırköy Akıl Hastanesi'ne yerleştirilmiştir. Burada ilk defa farklı kararlar uygulandığı görülmüştür.

⁶⁶ *Cumhuriyet*, "Dün Gelen Hacılar " (9 Kasım 1947), 2; *Akşam*, "21 Hacı Daha Geldi" (9 Kasım 1947), 3.

⁶⁷ *Akşam*, "21 Hacı Daha Geldi" (9 Kasım 1947), 3.

⁶⁸ *Akşam*, "İzmir, Cidde'den Hareket Etti" (9 Kasım 1947), 3.

⁶⁹ *Akşam*, "İzmir ve Aksu Vapurları" (14 Kasım 1947), 3.

⁷⁰ Cemal Refik, "Hacılar ve Vapurlar", *Akşam* (18 Kasım 1947), 3.

⁷¹ *Vakit-Yeni Gazete*, "Zezem Suları İmha Edilecek" (15 Kasım 1947), 2.

Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğü İstanbul'dan hacca giden kişilerin ailelerine de kolera aşısı tatbik etmeye karar vermiştir. Hacılardan birinin bu hastalığı ailesine bulaştırma ihtimaline karşın bu tedbir uygulanmıştır. İstanbul'dan hacca giden kişilerin 500 kişi kadar olduğu belirtilmiştir.⁷²

12 Kasım günü Lübnan'dan uçakla 24 hacı daha gelmiş ve Bakırköy Akıl Hastanesi'nde karantinaya alınmışlardır.⁷³ Arap vapurlarıyla Cidde ve Beyrut'ta bulunan 300'e yakın Türk hacı yurda gelmiş ve Tuzla tahaffuzhanesine sevk edilmiştir. Bu vapur gelirken Süveys'e uğramış, yolda kömürü bittiği için bir hafta mecburen orada kalmış ve bu sebeple hacılar arasında açlık baş göstermiştir. Mısır'dan yiyecek getirilmiş ve bu açlık o sayede engellenmiştir. Fakat Mısır'da çok ciddi salgın olduğu için vapurda gelen hacıların sağlık kontrolüne bilhassa daha fazla önem verilmiştir. Sağlık teşkilatı, İzmir ve Aksu vapurlarının birkaç gün içinde yurda geleceği fakat içerisinde aşı olmayanların sıhhi nezaret altında tutulduğu için gelir gelmez Urla'ya sevk edilerek, içinde hasta varmış gibi lüzumlu bütün tedbirlerin alınması gerektiğini bildirmiştir. Hava yoluyla gelen hacılar Bakırköy Akıl Hastanesi'nde karantinaya alınmış ve pencereden aileleriyle görüşülmesine izin verilmiştir. Hatta dışarıdan yiyecek kabul edilmiş fakat hacıların içeriden herhangi bir şey çıkarmasına asla müsaade edilmemiştir. Fakat bir hacının, ailesine pencereden cebinde getirdiği hurma paketini attığı görülmüştür. Bu olaydan sonra görüşmeler tazyidata tabi tutulmuştur.⁷⁴ Nitekim şüphelenildiği gibi Andra vapuruyla gelen 300 kişinin portör muayeneleri neticesinde 5 şüpheli vaka tespit edilmiştir. 5 hasta tahaffuzhanedeki hastaneye yatırılmıştır. Hastalardan dolayı diğer yolcular tehlikeye atılmak istenmemiş, vapurun İstanbul'a hareketine ve İzmir yolcularının çıkarılmasına müsaade edilmemiştir. İkinci portör muayenesinde hasta tespit edilmezse vapur dezenfekte edilerek, çıkarılmasına müsaade edileceği söylenmiştir.⁷⁵

20 Kasımda içinde 1269 yolcu bulunan İzmir vapuru Urla tahaffuzhanesine gelmiştir. Hacıların 175'i Cidde'den 162'si Beyrut'tan İstanbul için alınmıştır. Geri kalan yolcular ise İzmir ve havalisinden olanlardır. Aksu vapurunun bugün Urla tahaffuzhanesine geleceği ve vapurda 1200'den fazla yolcunun bulunduğu belirtilmiştir. Telsizle bu yolcuların içinde iki kişinin kolera değil farklı bir hastalığının olduğu bildirilmiştir.⁷⁶

Bakırköy Akıl Hastanesi, bu süreçte Türk hacıların karantina altına alınmasında ve takip edilmelerinde çok önemli bir yere sahip olmuştur. 1250 dönüm alana sahip olan hastanenin ön kısmında 250 dönüm boş arsa vardır. Hastane yöneticileri kolera günlerinde bunu fırsata çevirmişler ve Sağlık Bakanlığı'na müracaat ederek bu boş arsanın hastaneye verilmesini talep etmişlerdir. Bakanlık bu teklifi yerinde görmüş ve bu kısmı da hastaneye devretmiştir. Böylece 1500 dönümlük büyük bir alana sahip olmuştur.⁷⁷

18 Kasım günü Yusuf Zeynel adında bir Arap'a ait olan Yusuf Ali Rıza Vapuru da 200 hacı ile İstanbul limanına gelmiştir. Yolculardan 80'i kadındır. Bu vapur, 3 Kasımda

⁷² Akşam, "Dün 19 Hacı Daha Geldi" (12 Kasım 1947), 3.

⁷³ Cumhuriyet, "24 Hacı Daha Geldi" (13 Kasım 1947), 2.

⁷⁴ Akşam, "300 Hacı Vapurla Geldi" (18 Kasım 1947), 3.

⁷⁵ Akşam, "Hacılar Dönüyorlar" (20 Kasım 1947), 2.

⁷⁶ Akşam, "Hacılar Dönüyorlar" (20 Kasım 1947), 2.

⁷⁷ Akşam, "Bakırköy Hastanesi" (14 Kasım 1947), 3.

Cidde'den hareket etmiş, 5 Kasım'da Tur-i Sina limanına gelmiş ve 2 saat içinde bütün hacılara orada aşı yapılmıştır. Vapur İstanbul limanına geldiğinde Tuzla tahaffuzhanesine gönderilmiş, orada portör muayenesi için 5 gün bekletilmiş ve yapılan muayene sonrasında şüpheli bir vakaya rastlanılmamıştır. Yalnız Afyonlu Halil İbrahim adında bir hacı, muayene yapıldıktan sonra kalp krizinden ölmüştür. Hacılar bu vapurun birinci mevkiine 600, üçüncü mevkiine ise 300 lira ödemişlerdir. Denizyolları İdaresi birinci mevkiye 750, üçüncü mevkiye ise 480 lira istemiştir. Bu gemiye Suudi Arabistan kralı İbni Suud'un büyük oğlu hem Türk hacılara jest olsun hem de sağlık durumlarını kontrol altında tutsun diye, 1941'de İstanbul Üniv. Tıp Fakültesinden mezun olan Dr. B. Hamza Nasır'ı görevlendirmiştir.⁷⁸ Bu sayede hacılar rahat bir yolculuk geçirmiştir. Hükümet, hacılardan sadece 120 lira aşu ücreti almıştır.⁷⁹

Cumhuriyet Gazetesi, Akşam Gazetesi'nin Yusuf Ali Rıza adıyla yazdığı vapuru Yusuf Zal Ali Reza vapuru olarak belirtmiştir. Yine Akşam'ın 80 yolcusu kadın hacı diye belirttikleri rakamı Cumhuriyet 30'u kadın hacı olarak yazmıştır. Bu vapur rıhtıma yanaştığında bazı hacıların kendilerini karşılamaya gelen yakınlarına "10 gündün beri açız, sefil bir vaziyetteyiz" diye bağırışlardır. Hacılar, hacca giderken ve gelirken muhtelif yerlerde soyuldukları için sefil bir vaziyete düştüklerini anlatmışlardır. Bunun nedenini ise 2 şeye dayandırmışlardır. Birincisi kendi iş bilmezlikleri, ikincisi ise Deniz Yolları İdaresi'nin Cidde'ye hacıları getirmesi için vapur göndermeye çok geç karar vermesi olmuştur.⁸⁰

22 Kasım günü saat 17.30'da Aksu vapuruyla 1085⁸¹ hacı daha gelmiş ve Tuzla'da karantinaya alınmışlardır. Denizyolları idaresi tarafından hacıları getirmek için neredeyse 1 ay önce Cidde'ye gönderilen Aksu ve İzmir vapurlarının, fiyatlarının pahalı olduğu için zor hacı yolcu bulduğu vurgulanmıştır.⁸² Aksu vapuruyla gelen 1085 hacıda, ilk muayene sonucunda herhangi bir vakaya rastlanılmamıştır. Diğer taraftan ise Beyrut'taki Türk hacıların koleraya yakalandığı haberi üzerine, bundan sonra gelen hacıların daha esaslı muayeneye tabi olacakları söylenmiştir. Sağlık Müdürlüğü ise gelen hacılarda sanki hastalık mevcutmuş gibi sıkı tedbirler uygulayıp, muayene yaptıklarını belirtmiştir.⁸³

28 Kasım sabahı 08.30'da ise İzmir vapuru 1000 hacıyla İstanbul limanına gelmiştir.⁸⁴ Hacılar, karaya çıkar çıkmaz yere kapanarak vatan toprağını öpmüşlerdir. Hacılarla birlikte daha önce görevlendirilen Dr. Bedii Şehsuvaroğlu, Hicazda kolera ve diğer sarı hastalıklar olmadığını, yalnız dizanteri fazla olduğunu, hacılar arasında Mekke, Medine ve Cidde'de 22 ölüm vakası kaydedildiğini söylemiştir. Bu nedenle hacıların getirdikleri

⁷⁸ Akşam, "200 Hacı Serbest Bırakıldı" (22 Kasım 1947), 3; Cumhuriyet, "İzmir Vapuru İle Gelecek Hacılar" (18 Kasım 1947), 2; Vakit-Yeni Gazete, "Gelen Hacılar" (17 Kasım 1947), 1.

⁷⁹ Cumhuriyet, "Yusuf Zeynel Vapuru İle Gelen Hacılar" (25 Kasım 1947), 2.

⁸⁰ Cumhuriyet, "200 Hacinin Başına Gelenler" (22 Kasım 1947), 3.

⁸¹ Son Posta Gazetesi Aksu ile gelen hacı sayısını 1156 olarak yazmıştır. Son Posta, "Aksu İle Gelen Hacılar Serbest Bırakıldı" (28 Kasım 1947), 2.

⁸² Akşam, "1085 Hacı Daha Geldi" (23 Kasım 1947), 3.

⁸³ Akşam, "Aksu, İzmir" (25 Kasım 1947), 3.

⁸⁴ Akşam, "İzmir Vapuru 1000 Hacı ile Bu Sabah Geldi" (28 Kasım 1947), 2; Akşam Gazetesi 29 Kasım 1947 tarihli nüshasında ise İzmir vapurunda 1100 hacının olduğunu yazmıştır.

hurmaların şehre çıkarılması mahzurlu görülmüş ve bu hurmalar ilaçlanarak, denize dökülmüştür.⁸⁵ İzmir vapuru Urla'dan ayrılıp İzmir'e hareket ederken yolculardan Afyonlu Abdi adında bir kişi ansızın ölmüştür. Vapurdaki diğer hacılar ve mürettebat bunun üzerine telaşlanmıştır. Yapılan muayene sonucunda hacı Abdi'nin ölümüne koleranın değil kalp krizinin neden olduğu anlaşılmıştır. Bundan sonra iki yolcu daha ansızın rahatsızlanmış ve İzmir Emrazi Sariye Hastanesi'ne kaldırılarak tedavi edilmiştir.⁸⁶

İzmir Vapuruyla hacdan dönen 60 yaşlarında Bayburtlu İsmail, 3 Aralık akşamı misafir bulunduğu Sirkeci'deki oteline dönerken, Hüdavendigar sokağında birkaç meçhul şahıs tarafından kafasına demirle vurulup bayıltılmıştır. Hırsızlar onu soymaya çalışırken oradan geçenler müdahale etmiş ve hırsızlar kaçmıştır. Zabıtalara, hacının üzerini aradığında 3583 lira parası olduğunu tespit etmiştir. Bayburtlu Hacı İsmail, Esnaf Hastanesi'ne kaldırılarak tedavi altına alınmıştır.⁸⁷

Türk Denizyolları İdaresi'nin hacıları getirmek için görevlendirdiği Aksu ve İzmir vapurlarının Türkiye'ye dönmesi üzerine, yabancı sülarda hacılar için sefer eden gemi kalmamıştır. Fakat Suudi Arabistan ve diğer yerlerde yurda dönmek için pek çok hacı vasıta beklemektedir. Hatta Beyrut'ta bekleyen hacıların çoğu parasız kalmış ve Türk Deniz Yolları İdaresi'nin Beyrut acentasına başvurarak, kendilerinin ücretsiz olarak yurda götürülmelerinin temin edilmesini istemişlerdir.⁸⁸ Hacca giden kişi sayısı tam olarak bilinmediği için resmi kurumlar, ne kadar kişinin beklediğini de tam olarak kestirememiştir. Anlaşılan hükümet hac için her ne kadar resmi izin verse de pek çok hacı pasaportsuz, farklı şekillerde hacca gitmiştir.⁸⁹ Hükümet, hacıları mağdur etmemiş ve kendi vatandaşına sahip çıktığını gösteren adımlar atmıştır. Denizyolları İdaresi'ne, birkaç gün içinde bütün ikmal hazırlıklarını tamamladıktan sonra Aksu vapurunun tekrar Beyrut'a yeni bir sefer yapması için talimat verilmiştir. Türk hacılarının halen toplu halde bulunduğu yer Beyrut olduğu için, seferin oraya yapılması planlanmıştır.⁹⁰ Haberlere göre Beyrut'ta 2000 kişi kadar Türk hacının vasıta beklediği tahmin edilmiştir.⁹¹

İzmir Vapurunda görevlendirilen Dr. Bedii Şehsuvaroğlu, Hac gidiş-dönüşünde gördüklerini Akşam Gazetesi'nde Hac Yolundan Notlar başlığı altında yazmıştır. Bu yazılar gazetenin 8,9,11, 12,13,16 ve 17 Aralık sayılarında yayımlanmıştır. Dr. Bedii Bey, Türkiye'den ilk çıktığı andan dönüşe kadar gördüklerini mükemmel bir şekilde tasvir etmiştir. Süveyş Kanalı'ndan itibaren Türk vapurlarını gören Müslümanlar sevinmiş, bu sevinç Cidde'de yoğun olmuş, Beyrut'ta ise doruğa ulaşmıştır. Cidde limanında 30 yıldır ilk defa Türk vapuru gören Ciddelilerin şükrettiği, çok sevindikleri görülmüştür. Cidde'den Mekke'ye otobüsle gidilmiştir. Mekke dağları görüldüğünde otobüs durdurulmuş ve hacıların kağıtları kontrol edilmiştir. Mekke'ye herkesin bilhassa da

⁸⁵ Akşam, "Hacıların Getirdikleri Hurmalar Denize Döküldü" (29 Kasım 1947), 1.

⁸⁶ Son Posta, "İzmir Vapuru Dün Hacılarla Limanımıza Geldi" (29 Kasım 1947), 2.

⁸⁷ Son Posta, "Zengin Bir Hacı Karanlıkta Tecavüze Uğradı" (4 Aralık 1947), 2.

⁸⁸ Cumhuriyet, "Hacıların Vaziyeti" (17 Kasım 1947), 2; Akşam, "Yurt Dışında Kalan Hacılar" (29 Kasım 1947), 3.

⁸⁹ Akşam, "Yurt Dışında Kalan Hacılar" (29 Kasım 1947), 3.

⁹⁰ Akşam, "Aksu Yeni Bir Sefer Yapacak" (3 Aralık 1947), 3.

⁹¹ Akşam, "Beyrut'taki Hacılar" (5 Aralık 1947), 3.

Hristiyanların girmesi yasak olduğu için, müfettiş tarafından kontrol edilen kağıtlar imzalanmıştır. Dönüş yolunda hacılar birbiriyle iyice kaynaşmış ve samimi ortam oluşmuştur. İstanbul'un, İzmir'in, Menemen'in, Bergama'nın ve İzmit'in bir çok zengin tüccarları grup grup güverteyi doldurmuştur. İlk günlerde namaz haricinde tek konuşulan Hicaz ve Hac konuları olurken, yavaş yavaş günlük hayatın konularından konuşulmuştur. Yolcular arasında Sivas'ın Gürün kazasından yürüyerek 4 ayda Medine'ye gelen Çoban Mehmet Aktaş, Elbistan'ın Köprübaşı mahallesinden Aşık Meryem gibi yarı meczupların olduğu belirtilmiştir. En genci 60 yaşında olan bu vapurda yaşlı ana babasına yoldaşlık eden birkaç genç, ekseriyeti ziraatçı, tüccar, serbest olarak çalışan kişiler de vardır. Kadınların sayılarının fazla olması da buna dayandırılmıştır. Vapurun neşe mihrakı bazen imamlık bazen müezzinlik yapan Menemenli kereste tüccarı Bekir Yasan olmuştur. Bu şahıs Kanal Harekâtı'ndan Çanakkale'ye kadar her cephede savaşmış ve 10 sene askerlik yapmıştır. Tur-i Sina rıhtımında hacılar indirilmiş ve Osmanlıdan kalma bir günde 10 bin kişiye hizmet veren mükemmel donanımlı, hac zamanı 800 personelin çalıştığı tahaffuzhaneye hacılar teker teker sayılarak alınmış ve çıkışta da kişi başı Türk parası tutarı 15 lira olan döviz ödenmiştir. Bedii Bey bunu bizim ülkemizdeki karantina ücretinden çok daha fazla olduğunu belirtmiştir. Hatta bazılarının sandığı gibi haccın hiç de ucuz bir şey olmadığını söylemiştir. Cidde'ye adım atar atmaz her hacıdan ayak bastı parası 400 lira, 57 lira da karantina parası alınmıştır. Beyrut-Cidde vapur navlunu 450-600 lira arası, 70 km'lik Cidde-Mekke arası otobüs kişi başı 60 lira ödenmiştir. Türk vapurlarında Cidde-İstanbul arası birinci navlun 850, ikincisi 750, üçüncüsü 650, ambar yemekli 550, yemeksiz 425 liradır. Bütün bu ücretler üst üste toplandığında devletin verdiği 2000 liraya mukabil döviz buna yetmeyecektir. Bu nedenle hacca gidenlerin ekseriyeti tüccardır. Onların Suriye'de, Lübnan'da, Mısır'da ve Suudi Arabistan'da mali kişilikleri vardır ve oralardan döviz temin etmeleri kolaydır. Dr. Bedii Bey, İstanbul'un meşhur hanlarından birinin 850 mısır lirası (10 bin Türk Lirasına mukabil) çalındığı ve başka birisinin de Mekke'deki Mısır oteline sadece 7000 lira yemek ücreti ödediğini duyunca, hac masrafının cidden yüksek ücretli bir ibadet olduğunu ve gelmek isteyenlerin bunu bilmesi gerektiğini söylemiştir. Cidde'den Süveyş Kanalı'na oradan ise Beyrut Limanına doğru hareket edilmiştir. Bedii Bey, Beyrut'ta bir İngiliz gemisinden Şark vilayetinden olan Müslümanların indiğini gördüğü vakit "kılık ve kıyafetleriyle memleket ve inkılaplarımız namına hiçte hoş olmayacak örnekler veriyorlar. O zamana kadar Suriye'ye geçildiğinden beri giyildiği rivayet olunan fesler, peçeler birer hakikat olarak gözümüzün önünde tecessüm ediyor. Ve bu hal bilhassa ecnebi diyarlarında bize ayrı bir hüznün veriyor" demiştir. Vapurda eskiden mebus olan bir hocanın vaazının sonuna yetmişmiş, ondan Mekke'deki medreselerde okuyan gençlere hem zanaat hem de din derslerinin öğretildiğini işitmiştir. Memleketin ve zamanın hakikatlerine erecek kadar yaşlı olan bu zatın, şahsi servetinin bir kısmıyla atom çağında, ortaçağ mümessili medreseyi vatana hediye etme düşüncesini eleştirmiştir. Dr. Bedii Bey, yazının sonunda Beyrut'tan İstanbul'a 10-15 günlük zaman diliminde, hac esnasında bin bir sebeple parasız kalan 40 kadar hacımıza ekme, sıcak yemek hatta parasal yardım edilmesi için, zengin büyük ruhlu hacıların kendisine hamiyet keselerini sonuna kadar açtığını belirtmiş ve onlara teşekkür etmiştir.

Dr. Bedii Şehsuvaroğlu'nun, Akşam Gazetesi'nde Hac Yolundan Notlar adlı yazılarını daha sonra detaylandırarak 64 sayfalık Hac Yolu adlı bir eser neşretmiştir.⁹² Eserde hem hükümet yetkililerine hem de hacca gideceklere Hicaz bölgesi tanıtılmıştır.

Türkiye'de Hacca gitme izninin Cumhuriyet döneminde büyük ölçüde ilk defa kolaylaştırılması 1947 yılında olmuştur. Bu yıl günümüzdeki gibi bir Hac organizasyonu olmadığı için hacca giden kişilerin tam bir listesi veya sayısı yoktur. Fakat basında belirtildiğine göre bu sayı Maliye Bakanlığı'na göre 5000, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne göre 7000, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na göre ise 25.000'den fazladır.⁹³ İzmir Vapurunda görevlendirilen Dr. Bedii Bey 7000 hacının gittiğini belirtmiştir.⁹⁴ İlk hacı kafilesi de 8.000 rakamını telaffuz etmiştir. Resmi kurumların verdiği sayıların net olmaması ve aralarında büyük farklar olması yine pek çok hacının yurtdışına pasaportsuz çıktığını göstermektedir. Basının verdiği bilgiler incelendiğinde ve bu sayılar toplandığında takribi olarak 7000-8000 civarında Türk hacının olduğu söylenebilir.

Son söz olarak şu hususu da hatırlatmak elzemdir. Döviz darlığı ve salgın hastalıklar sadece tek parti yönetiminin problemi olmamıştır. 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti de iç ve dış gelişmelerden bağımsız hareket edememiştir. Yemen'de 1951'de veba baş göstermiş ve bulaşıcı olduğu için DP, hac için bu coğrafyaya gidişi kesin olarak yasaklamıştır.⁹⁵

Sonuç

1917-1946 yılları arasında Türkiye'de hac ibadeti, iki temel sebepten ötürü gerçekleştirilememiştir. Birincisi, hac güzergâhının güvenliğinin sağlanamaması; ikincisi ise hac yolculuğu için gerekli dövizin temin edilmesinde yaşanan zorluklardır. Bu iki önemli sorun, söz konusu dönemde hac izinlerinin verilmesine engel teşkil etmiştir. Bununla birlikte hacca gitmek isteyenler pasaportsuz, kaçak yollarla veya farklı ülkeler üzerinden gitmişlerdir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye kendisini demokratik ülkeler bloğuna taşıyabilmek adına hareket etmiş ve muhalefet partilerinin kurulması teşvik edilmiştir. Ama muhalefet partilerinin kurulması ülkede çok partili yaşama geçişin göstergesi değildir. Zira asıl çok partili yaşam 1946 seçimleriyle birlikte başlamıştır. Dolayısıyla buradaki çözümü üreten yine iktidar partisi olmuştur. Hükümet 1947 yılında hacca gidecek kişilere hem pasaport hem de 2000 lira mukabilinde döviz çeki temin etmiştir. Lakin hacılar bu döviz Mısır'da bozdururken üçte bir değeri kaybolmuş ve pek çok hacı adayı parasızlıktan çeşitli sıkıntılara düşürülmüştür. Hükümet her ne kadar hacca gitmeyi kolaylaştırırsa da günümüzdeki gibi hac hizmetlerini organize eden bir teşkilat oluşturulamadığı için kendileri ve vatandaşları zor durumda kalmıştır.

Türk basınının, ne hacın yeniden başlamasına ne de kolera salgını sonrası hacıların yurda dönüşüne büyük bir ilgi gösterdiği söylenebilir. Bu konular, o dönemde basında yeterince ön plana çıkmamıştır. Lakin her ne kadar ilgi göstermeseler de verdikleri bilgilerin yeterli olduğu söylenebilir. Basında bu konu üzerine en çok eğilen daha çok

⁹² Dr. Bedii N. Şehsuvaroğlu, *Hac Yolu* (İstanbul: Akgün Matbaası, 1948).

⁹³ *Akşam*, "Yurt Dışında Kalan Hacılar" (29 Kasım 1947), 3.

⁹⁴ *Akşam*, "Hac Yolundan Notlar" (16 Aralık 1947), 5.

⁹⁵ *Zafer*, "Hac Yolculuğu Yasak Edildi" (31 Temmuz 1951).

Akşam Gazetesi olmuştur. Cumhuriyet Gazetesi de ondan sonra gelmektedir. Diğer gazetelerin ise ara ara değindiği görülmüştür. Basında hac öncesine dair bilgiler azdır. Fakat kolera salgını iyice yayılıp, Türk hacıların memlekete getirilme meselesi oluştuğunda daha hassas davranmışlar ve bu konudaki gelişmeleri yazmışlardır. Hükümet, hacıları getirmeleri için resmi olarak İzmir ve Aksu adlı vapurlara izin vermiştir. Bu vapurlara ise doktor, hemşire ve sağlık memurlarından oluşan bir ekip görevlendirmiş, bol miktarda ilaç, aşı, tıbbi malzemeler de ilave etmiştir.

Hacılar geldikleri vakit 5 gün karantina altına alınmış ve Bakırköy Akıl Hastanesi'nde 250 yataklı 2 pavyon sadece bunlara ayrılmıştır. Her hacıdan aralıklarla iki kez tahlil alınmış, temiz çıktığı vakit serbest bırakılmışlardır. Hacıların yurt dışından getirdiği yiyecek, hurma ve zenzem suları, dezenfekte edilerek ya imha edilmiş ya da denize döktürülmüştür. Basından incelediğimiz kadarıyla 5 hacının koleraya yakalandığını söylemek mümkündür. Sadece yaşlıktan, kalp krizinden veya çeşitli hastalıklardan hacda, dönüş yolunda, Türkiye'ye gelinceye kadar 30'a yakın hacının öldüğü tespit edilmiştir. Akşam ve Cumhuriyet Gazetesi yurda dönen ilk hacı kafilesine yoğun ilgi göstermiş, ziyaret edilerek röportaj yapmış ve ilgili sayılarında teferruatlı şekilde yazmışlardır.

Basında hacıların meşgul olan iki isim sıklıkla anılmıştır. Biri İzmir vapurunda görevli Dr. Bedii Şehsuvaroğlu öteki ise İstanbul Sağlık ve Yardımlar Müdürü Dr. Faik Yargıcı olmuştur. Dr. Faik Bey, hacıların karantinaya alınması, yiyecek içecek temin edilmesi, aşılardan yapılması vb. gibi büyük görevler üstlenmiştir. Hacıların her türlü ihtiyaçlarının karşılanması konusunda titiz davranarak, bu sürecin doğru ve düzgün ilerlemesinde baş aktör olmuştur.

Türk hacıların memlekete, Lübnan'dan uçakla, Arap vapurlarıyla, hükümetin görevlendirdiği İzmir ve Aksu vapurlarıyla dönüş yapmıştır. Basında hükümetin görevlendirdiği vapurların nerdeyse iki kat ücret istediği eleştiri konusu olmuştur. İzmir ve Aksu vapurları birinci pavyona 750 lira ücret isterken yabancı firma vapurları aynı mevkiyi 350-400 liraya taşımışlardır. Bu nedenle diğer vapurlara talep daha çok olmuş, İzmir ve Aksu, beklenildiği kadar yolcu taşıyamamıştır. Ancak İzmir ve Aksu vapurlarına sadece bilet fiyatlarının yüksek olması nedeniyle değil, aynı zamanda birçok Türk hacının pasaportsuz ve kaçak yollarla hacca gitmeyi tercih etmesi ve bu vapurlarda pasaport kontrolü yapılması nedeniyle binmeyi tercih etmedikleri anlaşılmaktadır.

Basın, hacca gitmeyi suiistimal eden hacıların da yazmıştır. Bilhassa haccı bahane ederek yurtdışına çeşitli şekillerde altın ve para kaçırmaya çalışan erkek ve kadınlar gümrük memurları tarafından yakalanmıştır. Ayrıca milyonlarca paranın yurtdışına hac yoluyla çıkarılması da birkaç yerde örtülü olarak eleştirilmiştir. Hatta böyle bir dönemde hacca gitmenin farz olmadığı gibi zorlama çıkarımlar bile yapılmıştır. Sonuçta; hükümet her ne kadar kendi üzerine düşen sorumluluğu yerine getirirse de 1947 yılı haccı hem organizasyon eksikliğinden hem de koleradan dolayı zorlukların ve eleştirilerin gölgesinde geçmiştir.

Kaynakça | References

- Akşam. "Aksu, İzmir" (25 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-25/3>
- Akşam. "1085 Hacı Daha Geldi" (23 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-23/3>
- Akşam. "200 Hacı Serbest Bırakıldı" (22 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-22/3>
- Akşam. "21 Hacı Daha Geldi" (9 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-09/3>
- Akşam. "300 Hacı Vapurla Geldi" (18 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-18/3>
- Akşam. "Aksu Yeni Bir Sefer Yapacak" (3 Aralık 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-12-03/3>
- Akşam. "Aksu Yolcuları Serbest Bırakıldı" (22 Ekim 1947), 1.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-10-22/1>
- Akşam. "Bakırköy Hastanesi" (14 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-14/3>
- Akşam. "Beyrut'taki Hacılar" (5 Aralık 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-05/3>
- Akşam. "Dün 19 Hacı Daha Geldi" (12 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-12/3>
- Akşam. "Gelen Hacılarda Kolera Mikrobu Bulunmadı" (6 Kasım 1947), 7.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-06/7>
- Akşam. "Hac Mevsimi Bu Yıl Arızasız Geçti" (2 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-02/3>
- Akşam. "Hac Yolundan Notlar" (16 Aralık 1947), 5.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-12-16/5>
- Akşam. "Hacca Giden Türklerden Yirmisi Başka Hastalıklardan ve İhtiyarlıktan Ölmüş" (2 Kasım 1947), 3. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-02/3>
- Akşam. "Hacdan Dönen İlk Kafiledükilerin Anlattıkları" (6 Kasım 1947), 4,7.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-06/4>;
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-09/7>
- Akşam. "Hacılar Dönüyorlar" (20 Kasım 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-20/2>
- Akşam. "Hacılar Gelmeye Başladılar" (4 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-04/3>
- Akşam. "Hacıları Getirecek Vapurlar" (21 Ekim 1947), 1.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-10-21/1>
- Akşam. "Hacıların Getirdikleri Hurmalar Denize Döküldü" (29 Kasım 1947), 1.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-29/1>
- Akşam. "Hicazda Sâri Hastalık Yok" (29 Ekim 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-10-29/2>
- Akşam. "İzmir Vapuru 1000 Hacı ile Bu Sabah Geldi" (28 Kasım 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-28/2>

- Akşam. “İzmir Vapuru Hareket Etti” (22 Ekim 1947), 1.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-10-22/1>
- Akşam. “İzmir ve Aksu Vapurları” (14 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-14/3>
- Akşam. “İzmir, Cidde’den Hareket Etti” (9 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-09/3>
- Akşam. “Şehrimizde Aşılma Faaliyetleri Hız Kazandı” (22 Ekim 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-10-22/2>
- Akşam. “Yurt Dışında Kalan Hacılar” (29 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-29/3>
- Arıkan, Mustafa. “Bolay Ailesi’nden Birkaç Zat”, *Şehir ve Alimleri Sempozyumu Kitabı*. ed. Ramazan Altıntaş vd., 299-328. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Atalar, Münir. *Osmanlı Devleti’nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Bayyığıt, Mehmet. *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye’de Hac Olayı*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Cumhuriyet. “200 Hacı’nın Başına Gelenler” (22 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-22/3>
- Cumhuriyet. “24 Hacı Daha Geldi” (13 Kasım 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-13/2>
- Cumhuriyet. “Dün Gelen Hacılar” (9 Kasım 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-09/2>
- Cumhuriyet. “Dün Gelen Hacılar” (4 Kasım 1947), 4.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-04/4>
- Cumhuriyet. “Hac Yolunda İlk Kafile” (9 Eylül 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-09-09/3>
- Cumhuriyet. “Hacca Gidenlerin Paraları” (30 Eylül 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-09-30/2>
- Cumhuriyet. “Hacca Gitmek İsteyenler” (2 Eylül 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-09-02/2>
- Cumhuriyet. “Hacdän Dönerlerin Durumu” (5 Kasım 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-05/2>
- Cumhuriyet. “Hacıların Paraları Nasıl Deve Oluyor” (29 Eylül 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-09-29/2>
- Cumhuriyet. “Hacıların Vaziyeti” (17 Kasım 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-17/2>
- Cumhuriyet. “İzmir Vapuru İle Gelecek Hacılar” (18 Kasım 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-18/2>
- Cumhuriyet. “Mekke’de 20 Türk Hacı’sı Vefat Etti” (2 Kasım 1947), 1,3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-02/1;>
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-02/3>
- Cumhuriyet. “Mekke’den Gelen Hacılar Neler Anlatıyor” (6 Kasım 1947), 1,4.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-06/1>

- <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-06/4>
Cumhuriyet. "Mısırdaki Haclıların Paraları Değiştirilmiyor" (28 Eylül 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-09-28/3>
Cumhuriyet. "Sağlık Bakanlığı'nın Tebliği" (28 Eylül 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-09-28/3>
Cumhuriyet. "Türkiye İle Lübnan Arasında Hava Seferleri" (17 Eylül 1947), 1,3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-09-17/1>
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-09-17/3>
Cumhuriyet. "Uçakla Hacca Gidenler" (27 Eylül 1947), 1,3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-09-27/1>
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-09-27/3>
Cumhuriyet. "Yusuf Zeynel Vapuru İle Gelen Hacılar" (25 Kasım 1947), 2.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-11-25/2>
Çakır, Ruşen vd. *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* İstanbul: TESEV Yayınları, 2005.
Çakmak, Abdullah. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-ı Hacc-ı Şerif". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (2021), 173- 191.
Dönmez, Ali Ulvi. "Hac İçin Bilinmesi Elzem Bilgiler". *Sebilürreşad Dergisi* 1/4 (Haziran 1948), 64.
Dönmez, Ali Ulvi. "Hac İfası İçin Elzem Bilgiler". *Sebilürreşad Dergisi* 1/2 (Mayıs 1948), 30.
Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*. 1. Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1953.
Güran, Kemal. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/408-410. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
Harman, Ömer Faruk Harman, "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
Jaeschke, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslamlık*. Çeviren Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
Karaağaçlı, Abbas. "Suudi Arabistan'da Selman Bin Abdülaziz'in Sivil Darbesi ve Etkileri", *Uluslararası Demokrasi Sempozyumu Darbeler ve Tepkiler*. Ed. Betül Karagöz Yerdelen vd. 26-38. Giresun: Divan Kitap, 2016.
Keskin, Mehmet vd. *Hac İlmihali*. Ankara: DİB Yayınları, 2009.
Konyar, Hürriyet. *Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999.
Küçük, Cevdet, "Abdülmeccid Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/263-264. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
Öndeş, Osman, *Türk Armatörler Tarihi*. 3 Cilt. İstanbul: İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları, 2017.
Öztuna, Yılmaz. *Büyük Türkiye Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1983.
Refik, Cemal. "Hacılar ve Vapurlar". *Akşam* (18 Kasım 1947), 3. (2 Kasım 1947), 3.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1947-11-18/3>
Son Posta. "Aksu İle Gelen Haclılar Serbest Bırakıldı" (28 Kasım 1947), 2.
https://www.gastearsivi.com/gazete/son_posta/1947-11-28/2
Son Posta. "İzmir Vapuru Dün Haclılarla Limanımıza Geldi" (29 Kasım 1947), 2.
https://www.gastearsivi.com/gazete/son_posta/1947-11-29/2

Son Posta. “Zengin Bir Hacı Karanlıkta Tecavüze Uğradı” (4 Aralık 1947), 2.

https://www.gastearsivi.com/gazete/son_posta/1947-12-04/2

Turna, Nalan. “İstanbul’un Veba İle İmtihani: 1811-1812, Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”. *The Studies of Ottoman Domain* 1 (2011), 1-36.

Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkındaki 13 Sayılı Karara İlişkin Tebliğ, *Resmî Gazete* 6644 (28 Haziran 1947), Erişim 10 Eylül 2024.

<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6644.pdf>

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Lübnan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Hava Ulaştırılmalarına Dair Antlaşma, *Resmî Gazete* 6832 (14 Şubat 1948), Erişim 10 Eylül 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6832.pdf>

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yer Bilgisi. HR.İM.-23-78.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 30-18-1-1, Kutu No. 24, Gömlek No. 35, Sıra No. 4.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 500, Kutu No. 8351, Gömlek No. 55474, Sıra No. 1-9.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 30-01-0-0, Kutu No. 83, Gömlek No. 521, Sıra No. 11.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 51-0-0-0, Kutu No. 2, Gömlek No. 1, Sıra No. 36.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 30-10-0-0, Kutu No. 26, Gömlek No.151, Sıra No: 30.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 30-10-0-0, Kutu No. 26, Gömlek No. 151, Sıra No. 30.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 30-10-0-0, Kutu No. 191, Gömlek No. 310, Sıra No. 10.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 30-10-0-0, Kutu No. 191, Gömlek No. 310, Sıra No. 19.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 30-11-1-0, Kutu No. 200, Gömlek No. 22, Sıra No. 1.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 30-11-1-0, Kutu No. 209, Gömlek No. 32, Sıra No. 8.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu. 30-11-1-0, Kutu No. 181, Gömlek No. 7, Sıra No. 19.

Ulus. “Hac Yolundakiler Geri Getiriliyor” (17 Ekim 1947), 3.

<https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1947-10-17/3>

Ulus. “İbrik Altında Hacca Giden Altınlar Yakalandı” (17 Eylül 1947), 3.

<https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1947-09-17/3>

Ulus. “Koleraya Karşı Tedbirler” (21 Ekim 1947), 3.

<https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1947-10-21/3>

Vakit. “Hac Yolcuları” (4 Eylül 1947), 3.

<https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1947-09-04/3>

Vakit. “Hac Yolcularının Bir Kısmı Dolandırılmış” (15 Ekim 1947), 2.

<https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1947-10-15/2>

Vakit-Yeni Gazete. “Bugün 20 Hacı Lübnan Uçağıyla Geliyor” (3 Kasım 1947), 3.

<https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1947-11-03/3>

Vakit-Yeni Gazete. “Gelen Hacılar” (17 Kasım 1947), 1.

<https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1947-11-17/1>

Vakit-Yeni Gazete. “Zemzem Suları İmha Edilecek” (15 Kasım 1947), 2.

<https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1947-11-15/2>

Yıldırım, Ahmet Hamdi. “Haccın Şartları Bağlamında Hac Kotasının Değerlendirilmesi”.

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 7/1 (2023), 705-726.

<https://doi.org/10.32711/tiad.1348888>

Zafer. “Hac Yolculuğu Yasak Edildi” (31 Temmuz 1951).